

2640

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GENEL TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI

OSMANLI - ÖZBEK SİYASİ MÜNASEBETLERİ
(1510 - 1740)

(Yüksek Lisans Tezi)

Danışman
Doç. Dr. Mehmet SARAY

Mustafa BUDAK
295

İstanbul - 1987

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	I
ÖNSÖZ.....	II
KAYNAKLAR HAKKINDA	V
GİRİŞ.....	1
I. ÖZBEKLER	
A- MENŞEİ.....	5
B- ÖZBEKLERİN ORTA ASYA'DAKİ İLK SİYÂSÎ FAALİYETLER LER VE EBU'L HAYR HAN	6
C- MUHAMMED ŞEYBÂNÎ HAN	7
II. XVI. YÜZYILDA OSMANLI - ÖZBEK SİYÂSÎ MÜNASEBETLERİ	
A- YAVUZ DEVRİNDE BAŞLAYAN İLK DİPLOMATİK MÜNASE- BETLERİ	
B- İRAKEYN SEFERLERİNDE OSMANLI-ÖZBEK SİYÂSÎ MÜNASEBETLERİ.....	17
C- DON-VOLGA KANALI PROJESİ VE TÜRKİSTAN MÜSLÜ- MANLARI.....	25
D- ASTRAHAN SEFERLERİNDEN SONRA HAC YOLU MES'ELE- Sİ.....	31
E- II. ABDULLAH HAN'IN TÜRKİSTAN BİRLİĞİNİ SAĞLA- MASI VE OSMANLI-ÖZBEK İTTİFÂKI.....	36
III. XVI. YÜZYILDA OSMANLI-ÖZBEK SİYÂSÎ MÜNASEBETLERİ	
A- IV. MURAD DEVRİNDE OSMANLI-ÖZBEK SİYÂSÎ MÜNÂ- SEBETLERİ.....	47
B- NEZİR HAN İLE OĞLU ABDÜLAZİZ HAN ARASINDAKİ TAHT MÜCADELESİ VE OSMANLI DEVLETİ'NİN ARABULU- CULUĞU.....	48

C- SÜBHAN KULU HAN DEVRİNDE OSMANLI-ÖZBEK SİYÂSİ MÜNÂSEBETLERİ.....	50
D- OSMANLI DEVLETİ İLE HAREZM HANLIĞI ARASINDA DİPLOMATİK MÜNÂSEBETLERİN BAŞLAMASI.....	50
IV. XVIII. YÜZYILIN İLK YARISINDA OSMANLI - ÖZBEK SİYÂSİ MÜNÂSEBETLERİ	
A- UBEYDULLAH HAN DEVRİNDE OSMANLI-ÖZBEK SİYÂSİ MÜNASEBETLERİ.....	55
B- BUHARA HÜKÜMDARI EBU'L FEYZ HAN DEVRİNDE OSMAN- LI-ÖZBEK SİYÂSİ MÜNÂSEBETLERİ.....	57
C- HAREZM HÜKÜMDARI İLBARS HAN DEVRİNDE OSMANLI- ÖZBEK SİYÂSİ MÜNÂSEBETLERİ.....	60
D- NADİR ŞAH'IN BUHARA VE HAREZM'DEKİ HAKİMİYETİ..	63
SONUÇ	64
BİBLİYOGRAFYA	66

KISALTMALAR

- a.g.e.: Adı geçen eser.
a.g.t.: Adı geçen tez.
Bkz. : Bakınız.
BOA. : Başbakanlık Osmanlı Arşivi.
Ed. Fak.: Edebiyat Fakültesi
E. : Evrâk.
İ.A. : İslâm Ansiklopedisi
E. I² : Encyclopedia of Islam².
İ. Ü. : İstanbul Üniversitesi
M. D. : Mühimme Defteri
NHD : Nâme-i Hümâyûn Defteri.
Nr. : Numara
R. : Revân
TED. : Tarih Enstitüsü
TSMA. : Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
TSMK : Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi
TY. : Türkçe Yazma.
Vd. : Ve devamı.

ÖNSÖZ

XVI. yüzyılın başlangıcında İran'da Şiâ kaynaklı Safevî Devleti'nin kurulması, Osmanlı Devleti'nin karşısına bir "doğu mes'elesi" çıkarmıştır. Bu durum, Osmanlı - Safevî mücâdelesinin başlamasına sebep olmuştur. II. Bâyezid devrinde başlayan bu siyâsi mücadelede Osmanlı Devleti, Şiî İran'a karşı kendisine Sünnî müttefikler aramaya başlamıştır. Bu şartlarda başlatılan diplomatik temaslar sonucunda benzer sebeplerden - siyâsi / dinî - Safevîlerle arası pek iyi olmayan Orta Asya'daki Şeybânî ahfâdından Özbek Hanlıkları, Osmanlı - Safevî siyasi mücâdelesinde Osmanlı Devleti'nin tabiî müttefiki durumuna gelmiştir.

Bu bakımdan "aynı düşman"a karşı çeşitli aralıklarla ortak mücâdele eden Osmanlı Devleti ile Özbek Hanlıkları arasındaki siyasi münasebetlerin takip ettiği tarihî seyir, geçirdiği evreler önem arz etmektedir. İşte, taraflar arasındaki siyâsî münâsebetlerin yaklaşık ikiyüzelli yıllık dönemi tezimizin konusunu oluşturmaktadır. Bu dönem, epeyce uzun bir zaman dilimidir. Ancak mevcut ilişkilerin zaman zaman çeşitli sebeplerden dolayı kesintiye uğradığı dikkate alınır sa, bu süre normal görünmektedir.

Osmanlı - Özbek siyâsî münâsebetlerini bir tez konusu olarak seçmeye bizi yönelten esas sebep, bu konuda derli toplu bir çalışmanın yapılmamış olmasıdır. İkinci sebep ise, Osmanlı - Özbek siyâsî münasebetlerine bütüncü bir yaklaşım tarzını uygulama isteğidir.

Herşeyden önce, bu çalışmamızda tarihî olaylar krono

lojik bir sıraya göre işlenmiştir. Buna bağlı olarak "İlişkiler süreci"nde ortaya çıkan tarihî gelişmeler ön plana alınmış, sebep - sonuç ilişkisi içinde tarihî olaylar üzerinde durulmuştur. Bundan dolayı, elimizdeki belgelerde yer alan bilgilerle yetinilmemiş; araştırma eserlerinden edinilen bilgilerin yardımıyla tarihî olay, tarihî süreç içinde değerlendirilmiştir. Böylelikle taraflar arasındaki "ilişkiler dinamiği" ne ulaşılmaya çalışılmıştır.

Bu çerçevede diyebiliriz ki, Osmanlı Devleti'nin Orta Asya'da hüküm süren Özbek Hanlıklarına karşı takip ettiği siyâset, Osmanlı Devleti'nin Safevîlere yönelik genel politikasıyla ilişkilidir. Bir başka deyimle, Osmanlı - Özbek siyâsî münâsebetleri, Osmanlı - Safevî siyâsî mücadelesinin yoğunluk kazandığı dönemlerde - özellikle XVI. yüzyıl içinde - artış göstermiş; diğer zamanlarda ise ilişkiler azalmıştır. Yine de zaman zaman ortaya çıkan bazı önemli meseleleri de unutmamak gerekir: Kazan ve Astrahan'ın Rus işgaline uğramasından sonra önem kazanan "hac yolu" ve Özbek hükümdarı Nezir Han ile oğlu Abdü'laziz arasında taht mücadelesinin yarattığı problemler gibi.

Burada Osmanlı - Özbek siyâsî münâsebetlerinde Osmanlı Devleti'nin siyâsî tutumundan bahsetmek icap eder. Osmanlı Devleti doğuda Safevîlerle harp tehlikesi başgösterince Özbek hanlarına Safevîlere karşı "cihâd" çağrısında bulunmuş, gerekli yardımları temin etmiş; Safevîlerle barış akdettikten sonra ilgisiz bir tavır takınmıştır. 1555 Amasya barışı ile 1590 İstanbul antlaşması bu konuda iki müşahhas örnektir. Bundan dolayı yaptığımız tez çalışması, Osmanlı Devleti'nin Özbek Hanlıklarıyla siyâsî münasebetlerinde nasıl pragmatik bir siyâsî tavır sergilediğini ortaya koymaktadır.

Bu tez çalışması sırasında her zamanki gibi lütfedip yardım, tavsiye ve teşviklerini esirgemeyen değerli danışman

hocam Doç. Dr. Mehmet Saray'a şükranlarımı arzederim. Ayrıca, farsça metinleri tercüme etme zahmetine katlanan Doç. Dr. Kıyamettin Barlas'a teşekkürlerimi sunarım. Aynı şekilde, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi ile Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi personeline, Edebiyat Fakültesi Genel ve Tarih Seminer Kitaplığı'nın değerli görevlilerine teşekkürü bir borç bildiğimi ifade etmek isterim.

İSTANBUL, Ekim 1987

Mustafa BUDAK

KAYNAKLAR HAKKINDA

Osmanlı - Özbek siyâsî münâsebetlerini incelemeye girişmeden önce, başvurduğumuz ilgili arşiv belgeleri, kaynak eserler ve araştırmalardan bahsetmek gerekir. Çünkü, ele aldığımız konu ve devir hakkında derli toplu ne bir bibliyografik çalışma ve ne de araştırma yapılmıştır. Bu keyfiyeti dikkate alarak, tez çalışmamızda kullandığımız kaynaklar itibâriyle bir "tasnif denemesi"ne girişeceğiz.

XVI. yüzyıldan itibaren İran faktörünün hareketlilik kazandırdığı diplomatik ilişkiler çerçevesinde Osmanlı Devleti ile Özbek Hanlıkları arasında sayısız elçilik hey'et teâtisi yapılmıştır. Daha ziyâde, eski dostlukları tazelemek ve İran'a karşı ittifâk teşebbüslerini içine alan izâhatı *Nâme-i Hümâyûn Defterleri*'nden öğrenebiliyoruz. Bu çalışmamızda, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*'nde 16 adet bulunan nâme-i hümâyûn defterlerinden ilgili olanlarını kullandık. Osmanlı Özbek siyâsî münâsebetlerini, gelen ve giden elçilere verilen mektuplar teşkil ettiğinden, çoğunlukla eski dostlukların dâim olmasının yanısıra padişâha bağlılık dilekleri ile hacca İstanbul üzerinden giden Türkistan Müslümanlarına her türlü kolaylığın gösterilmesine dâir isteklerden meydana gelmektedir.

Bu tez çalışmamızda, nâme-i hümâyûn kayıtlarından sonra en çok Mühimme Defterleri'ne (x) başvurmak zorunda kaldık. Biz mühimme defterlerindeki kayıtlardan, Don - Volga kanalının

(x) Başbakanlık Osmanlı Arşivi de tasnif çalışmaları devam ettiğinden dolayı, ancak 73 adet mühimme defterini gözden geçirebildik.

açılmasıyla Türkistan Müslümanlarının ısrarlı talep ve teşebbüslerinden haberdâr olmaktadır. Ayrıca, kanal projesi başarısızlığa uğradıktan sonra Türkistan hacılarının hac güzargâhında karşılaştıkları güçlüklerin çözümü için ilgili kadı ve beylerbeylerine gönderilen hükümlere de aynı defterlerde rastlamaktayız.

Diğer bir vesikâ grubunu Cevdet Hâriciye tasnifi oluşturmaktadır. Bu tasnifte özellikle XVIII. yüzyılın başında cereyan eden olaylarla ilgili belgeler bulunmaktadır.

Aynı şekilde İbnülemin Hâriciye tasnifinde ise yeterli sayıda diplomatik ilişkilerle ilgili kayıtlar olmamakla beraber, Maverâünnehir bölgesinden gelen elçilere yapılan yardım ve ödemelerle ilgili makbuzların toplandığı görülmektedir.

Türkistan'daki Özbek Hanlıklarıyla ilgili haberleşmelere dair mektuplar bakımından *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi*'de önemlidir. Özellikle XVI. asrın ilk yarısına ait yazışmaları ihtiva eden bu arşiv'deki mektuplar çoğunlukla harap bir haldedir. Bundan dolayı, daha önce hazırlanmış özet muhtevâ fişleriyle yetinmek zorunda kaldık.

Diğer taraftan *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi*'ndeki Revân kitaplığında bulunan münşeât mecmuâları konumuz bakımından önemlidir. Bunlardan ilk olarak, Sarı Abdullah Efendi'nin^(xx) *Düstûrü'l - İnşâ*'sını sayabiliriz.

II. Bâyezid, I. Selim ve Kanunî devri muhâberâtıyla ilgili mektupların yer aldığı münşeât mecmuâları XVI ıncı asrın altmış yıllık bir zaman diliminde cereyan eden olay-

(xx) Ö. F. Akün, "Sarı Abdullah Efendi" mad. *İslam Ansiklopedisi*, X, ss 216-220.

lardan bahseden mektupları hâvî olup, benzer mektup nüshalarının bir kısmı Feridun Bey'in *Münşeâtü's-selâtin*'inde de mevcuttur.

Neşredilmiş vesikalar arasında Feridun Bey'in *Münşeâtüs-selâtin*'i Osmanlı - Özbek siyâsi münasebetleri açısından oldukça önemlidir. Bu arada, Cengiz Orhonlu'nun *Osmanlı Tarihi'ne Ait Belgeler, Telhisler (1597-1607)* adlı eserini de zikredebiliriz.

Osmanlı tarih kronikleriyle genel yazılmış tarihler, Osmanlı-Özbek siyâsi münâsebetleri hakkında tamamlayıcı bilgileri bize sunmuştur. *Netâyicü'l Vukuât, Tarihi Peçevi, Tarih-i Selânikî, Tarih-i Raşid* belli başlı Osmanlı tarih kronikleri ile Kâtip Çelebi'nin *Tuhfetü'l Kibâr*'ından daha ziyâde Don-Volga kanalına ilişkin verdikleri bilgilerden istifade ettik. Bu konuda Müneccimbaşı'nın *Sahâifü'l Ahbar*'ını da belirtmek gerekir. Ayrıca Seydî Ali Reis'in *Mirât'ül Memâlik* adlı eseri de Türkistan Hanlıkları hakkında bir hayli aydınlatıcı bilgi vermektedir. Hammer ve Silâhdar Mehmet Ağa'nın *Osmanlı Tarihi*, Lane Poole Stanley'in *Düvel-i İslâmiye'si*, Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın *Türk Seceresi*^(xxx) dikkate değer diğer eserler arasındadır.

Bu arada İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı'nda Osmanlı Safevî münasebetleri ile ilgili yapılan doktora ve doçentlik tezlerini zikretmek yerinde olacaktır. Osmanlı - İran siyâsi münâsebetleri konusunda Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'nun çalışmaları ile İran'lı öğrencilerin gerçekleştirdikleri doktora tezlerinde XVI. ve XVII. yüzyıllardaki Osmanlı - Özbek siyâsi münasebetlerine Osmanlı - İran harplerine katılmaları nisbetinde temas edilmiştir.

(xxx) Bu eser Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın *Secere-i Terâkkime*'sidir. 1925 de Rıza Nur tarafından Türkiye Türkçesine kazandırılmıştır.

Aynı şekilde, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi'nde gerçekleştirilen Osmanlı - Özbek siyâsî münâsebetleriyle ilgili mezuniyet tezlerinden de bahsetmek gerekir. İlk bakışta belge neşrî şeklinde gözükse de bu tezler metod eksikliğinden dolayı kâmil bir te'lif çalışması olma niteliğinden uzaktırlar. Buna rağmen, Ayten Sarıyar'ın XV - XVI. Yüzyıllarda Osmanlı - Özbek Mûnâsebetleri adlı mezuniyet tezi, bilhâssa farsça nâmelerin tercümelerinin aynen neşredilmesinden dolayı dikkate değer bir çalışma olarak kabul edilebilir (xxxx).

Bugüne kadar Osmanlı - Özbek siyâsî münasebetleri, Z. V. Togan, İ. H. Uzunçarşılı, A. N. Kurat gibi değerli tarihçilerin bu çalışmada kullandığımız çeşitli eserlerinde kısmen ele alınmış, daha etraflı araştırma yapılmamıştı. Bu konuda ilk ve en önemli eser Doç. Dr. Mehmet Saray'ın Rus İşgâli Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyâsî Mûnâsebetler (1775-1875) adlı çalışmasıdır.

(xxxx) Tarih tezleri için bkz. Abdülkadir Özcan, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tezleri (Lisans - doktora)*, İstanbul, 1984

GİRİŞ

İstanbul'un fethi ile birlikte İmparatorluk hâline gelen Osmanlı Devleti, Irak-ı Arap ile Irak-ı Acem ve Azerbaycan'a sâhip olmak suretiyle kendisine rakip durumda bulunan Akkoyunlu Devleti'ni⁽¹⁾ 1473 de Otlukbeli Savaşı'nda yendikten sonra Anadolu'nun siyâsî birliğini tesis etmiş görünüyordu. Ancak, XVI. yüzyılın başında büyük atası Şeyh Safiyü'ddin Erdebilî'ye izafeten Safevî Devletini kurmuş olan Şah İsmail, kendisi gibi Türk ve medresenin tesiri dışında kalmış Anadolu'daki rafızî⁽²⁾ unsurları türlü propagandalarla Osmanlı Devleti'ne karşı isyana teşvîk etmekteydi. Anadolu'nun siyâsî bütünlüğüne yönelik bu tür hareketler İstanbul'u bir takım tedbirler ile ittifâk arayışlarına sevk etmişti.

Öte yandan aynı tarihlerde (1500) Timuroğulları'nın taht mücâdelelerinden istifade eden Özbeklerin hükümdarı Muhammed Şeybânî Han Semerkand'ı ele geçirerek Özbeklerin sağlam bir şekilde Maverâünnehir bölgesine yerleşmesine yol açmıştı. Böylece Sünnî Özbekler ile Şîî Safevîler hem-hudud oldular; bu durum, yakındoğu tarihinin sünnî-şîî mücadelesinin de siyasi planda başlangıcını teşkil etti.

(1) İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II., Ankara 1983 ss 94-95.

(2) Rafızî adı, terketmek anlamındaki rafâzâ fiilinden gelir ve terkedenler demektir. İzâfî manada rafızî Hz. Ali'nin önderliği ve üstünlüğünü kabul, Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer'i reddeden kimsedir. Bu isim, daha sonraları İmâmiye olarak bilinen gruplar için kullanılmıştır. Geniş bilgi için bkz. M.Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (tercüme, E. R. Fırlı) Ankara 1981, ss 98-204.

Herşeyden önce XVI. yüzyılın başında Safevî Devleti'nin kuruluşu İslâm dünyasının ortasında Şiî âlemi vücuda getirmiş, İran coğrafyası adetâ tecrit edilmiş bir duruma düşmüştür⁽³⁾. Aynı zamanda bu oluş, Anadolu ile Orta Asya arasındaki siyâsî münâsebetlerin aksamasına yol açmıştı. Bununla beraber Safevî Devleti'nin kurulmasıyla ortaya çıkan siyâsî - coğrafi engel, çalışmamızın esâsını oluşturan siyâsî münâsebetlerin kurulmasına mâni olamamıştı. Osmanlı Devleti ile Orta Asya Devletleri arasındaki daha önceki yüzyılda aralıklı siyâsî ilişkiler tesis edilmiş ise de hem Anadolu, hem de Türkistan için beliren Şiî tehlikesi XVI. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti ile Özbek Hanlıkları arasındaki yakınlaşmayı ve ittifak arayışlarını hızlandırmıştı. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'nin Safevîlere karşı yaptığı savaşlarda Maverâünnehir bölgesindeki Özbek Hanlıkları "devlet-i Osmânînin müttefik-i tabiîsi" durumunda idi⁽⁴⁾.

Hemen belirtmeliyiz ki, İran'ın nüfûz sahasının genişlemesi, çağdaş tarihçi Fadlullah b. Ruzbihan'ın sözlerine göre⁽⁵⁾ Osmanlı Padişahı II. Bâyezid'in kuvvetli bir orduya sahip olduğu halde rafizîlerin isyanından çekinmesinin yanı sıra bir kısım devlet ricâlinin kayıtsızlığı hattâ rafizîğe ilgi duymasından⁽⁶⁾ kaynaklanmıştır. Fakat, henüz şehzâdeliğinde Şah İsmail tehlikesini sezen I. Selim (1512-1520) hükümdar olunca, Anadolu'nun bütünlüğünü sağlama yolunda askerî ve siyâsî teşebbüslere bir hayli hız vermiş; 1514'de Çaldıran'da kazandığı zafer ise bu konuda bir dönüm noktasını teşkil etmiştir.

(3) Faruk Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul, 1980 s. 154.

(4) V. Hammer, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, VI (Mehmet Ata tercümesi), İstanbul 1332, ss. 66-67; Bundan sonra adı geçen eser Hammer diye zikredilecektir.

(5) F. Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara, 1976 ss. 12-13.

(6) İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara 1983 s. 258.

Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail'e karşı giriştiği hareketlerde iki önemli noktayı daimâ gözönünde bulundurmuştur: İlk önce İmparatorluğun her türlü Şiâ inancından korunmasını temin cihetine gitmiş; ikinci olarak da bu inanç ve fikirlerin esas kuvvet kaynağı olan Safevî hanedanını bertaraf etmeye çalışmıştır⁽⁷⁾. Bu maksatla Yavuz Selim, İran'ı her iki taraftan abluka altına almaya teşebbüs etmiştir. Böylece XV. asırdan itibaren "İslâm dünyasında ayırıcı bir unsur olarak gözüken Şiâ⁽⁸⁾", Osmanlı Devleti ile Özbek Hanlıkları arasında bir siyâsî işbirliği sürecini hızlandırmıştır.

XVI. Yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin Özbek Hanlıkları ile siyâsî ilişkileri mutâd dostluk ve bağıllık dileklerini ihtivâ eden nâme teâtîleri üzerine kuruludur. Ancak, yüzyılın öteki yarısında klâsik çerçeve devam etmekle beraber bir takım değişmeler de gözlenmektedir. Şöyle ki; Özbek hükümdarlarının İstanbul'a yolladıkları mektuplarda sürekli olarak ateşli silahlar ile yeterli sayıda asker gönderilmesine yönelik talepler göze çarpmaktadır. Acaba, Özbek Hanları, niçin Osmanlı Devleti'nden askerî yardımları ısrarla istemişlerdir? Öte taraftan bu askerî talepleri Osmanlı Devleti nasıl karşılamış, ne gibi tedbirleri almıştır? Ayrıca, Özbek Hanlıklarının ateşli silahlar konusunda Osmanlı Devleti'nden yardım istemesinde İran hangi ölçüde yardımcı olmuştur.

1552'de Kazan'ın alınmasını müteâkip 1556'da Rusların

(7) Ahmet Asrar, *Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Devleti'nin Dini Siyâseti ve İslam Alemi*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih Doktora tezi, (Genel Kitaplık Nr: 19) 1971, s.28.

(8) M. Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyâsî Münâsebetler (1775-1875)*, İstanbul, 1984 s.4.

Astrahan'ı ele geçirmeleri bir taraftan İtil havâlisinin kontrolünü onlara bırakırken diğer taraftan Orta Asya Müslümanlarının Hazar Denizi'nin kuzeyi'nden İstanbul ile bağlantılarını koparmış ve mukaddes topraklara hac ziyaretlerini imkânsız hale getirmişti⁽⁹⁾. Bu durumdan büyük endişeye kapılan Türkistan Müslümanları İstanbul'a gönderdikleri mektup ve elçiler ile mes'eleye âcil çözüm bulunmasını Osmanlı Devleti'nden talep etmişlerdi; Bunun üzerine Don ve Volga nehirleri'nin birleştirilmesi düşünülmüş; bu da öngörülen en önemli siyâsî, askerî ve stratejik tedbiri oluşturmuştu. Hiç şüphesiz Don - Volga kanal projesi, sadece hac yolu mes'elesi değildi. Gerçekte Osmanlı Devleti'nin Kırım'a, Kafkasya'ya ve Orta Asya'ya doğru Rus yayılmasını önleme; İran harplerinde önemli bir stratejik ve lojistik kolaylığı temin etme husûsundaki endişelerinden kaynaklanmıştı. Bu yüzden tez çalışmamızda, Don - Volga Kanal projesinin tâhakkûkunda Türkistan Müslümanlarının rolünü tesbit etmeye çalışacağız.

Türkistan Müslümanlarının hac yolu boyunca karşılaştıkları güçlüklerin giderilmesi husûsunda "Dersaâdet" in gösterdiği hassâsiyeti, mühimme defterlerinde kayıtlı ilgili han, beylerbeyi ve kadınlara gönderilen hükümlerden öğrenebiliyoruz. Özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra müşâhede ettiğimiz bu duyarlılık, acaba hangi sebeplerden kaynaklanmakta idi? Bu bilgi sadece Türkistan hacılarına mı gösterilmekte yoksa Osmanlı Devleti'nde hac olgusuna yönelik genel bir uygulama mı idi? Elimizden geldiğince, zihnimizi meşgûl eden bu tip sorulara belgeler ve yapılan araştırmalar ışığında cevap vermeye gayret edeceğiz.

(⁹) M. Saray, "Rusya'nın Asya'da Yayılması" İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı: 10-11 İstanbul 1981 ss.. 279 - 302 .

I. BÖLÜM

ÖZBEKLER

A- MENŞEİ

Doğu Deşt-i Kıpçak'da⁽¹⁰⁾, Gök - Orda Hanlığı tarihine karıştıktan sonra Cuci Han'ın beşinci oğlu Şibân Han neslinden gelen il ve kabileler "Şibân Ulusu" diye adlandırılmış; Altın Orda Hanı Özbek (1312-1340) devrinde kâna bağı anlamında "Özbek Ulusu" haline dönüşmüştür. Mevcut kaynaklarda Özbek Han'dan evvel "Özbek Ulusu" tâbirine rastlanmamakla beraber Özbeklik kavramının yalnızca Şibân evlâdına bağı Doğu Deşt-i Kıpçak unsurlarına verilmiş olması⁽¹¹⁾ bu husûsu destekleyici mahiyettedir.

XIV. yüzyılın ilk yarısında teşekkül etmiş Özbek Ulusu kısa zamanda yerleşik Mangıt kabilelerinin yaşadığı batı Sibirya'nın Tura ırmağı boyunca uzanan topraklarına hâkim olmuştu⁽¹²⁾. Ayrıca merkezi şimdiki Ak-Göl olmak üzere Turgay vilâyeti de Şibân oğullarının eline geçmişti.

(10) Dest-i Kıpçak, Kıpçakların asıl ülkesi olup, İrtiş ile Yayık ırmakları arasındaki bölgedir. Daha geniş anlamda Deşt-i Kıpçak doğuda İrtiş'den batıda Karpatlara kadar uzanmaktadır.

(11) Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976, ss. 45-46.

(12) Zeki Velidî Toğan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, ss.41 Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu* (tercüme: M. Reşât Uzman), İstanbul 1980 ss.442.

B- ÖZBEKLERİN ORTA ASYA'DAKİ SİYASÎ FAÂLİYETLERİ
VE EBU'L HAYR HAN

XV. Yüzyılın ortalarına doğru Orta Asya'da Özbekleri siyâsî bir güç haline getiren Ebu'l Hayr Han (1413-1469)'dır. Tarihçiler, onun yirmi yaşından önce Harezm'i Timur oğlu Mirzâ Şah Ruh'dan aldığını ve bunun Özbeklerin hâkimiyetini sağladığını kaydederler⁽¹³⁾. Daha sonra, yine Şibânilerden olup Turâ vilâyetinde hâkim olan Mahmudêk Hoca'yı mağlup ederek burayı ele geçiren⁽¹⁴⁾ Ebu'l Hayr Han, 1447 yılına kadar da Sir Deryâ hattındaki Sıgnak'dan Uz Kent'e uzanan müstâhkem şehirleri Timur oğullarından alarak hükümet merkezini Sıgnak'a nakletmişti⁽¹⁵⁾.

Uluğ Bey'in ölümü üzerine Timur oğulları arasında başlayan taht mücâdelelerinde Miranşâh ahfâdından Ebu Said'in Özbeklerin yardımı ile iktidara ulaşması, Ebu'l Hayr Han'a Türkistan'ın iç işlerine müdahâle fırsatını vermiş; Uluğ Bey'in kızlarından birisini alarak akrabalık dahi tesis ederek durumunu güçlendirmişti⁽¹⁶⁾. Fakat, Ebu'l Hayr Han idaresindeki Özbeklerin kudreti uzun sürmemiş, 1456-1457 yıllarında Kalmukların veya Oyratların yani Doğu Moğollarının istilâsıyla siyâsî bütünlük bozulmuştu⁽¹⁷⁾.

(13) Henry H. Howort, *History of the Mongols*, II/2 London, 1980, s.686.

(14) M. Kafali, a.g.e. s.34.

(15) Baymirzâ Hayit, *Türkistan ile Çin arasında* (tercüme: Abdülkadir Sadak) İstanbul 1975, s.7

(16) Hans R. Roemer, "Timurlular" maddesi, *I.A.*, XV, ss. 354-354.

(17) R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.443.

Moğol kabilelerine karşı başarılı olunamayınca, bir takım hoşnutsuzluklar doğmuş; bu arada hana bağlı Barak Han'ın oğulları ve Canibeg Sultanlar 1466'da yanındakilerle birlikte Ebu'l Hayr Han'dan ayrılarak Kaşgar ve Yedisu taraflarına gidip "kazak" olmuşlardı⁽¹⁸⁾. Bu tarihe kadar Deşt-i Kıpçak havâlisini büyük ölçüde elinde tutan Ebu'l Hayr Han 1469'da 57 yaşında ölmüştür⁽¹⁹⁾.

C- MUHAMMED ŞEYBÂNÎ HAN

Ebu'l Hayr Han'ın ölümünden sonra Özbeklerin başına Muhammed Şeybânî Han'ın geçtiğini görüyoruz. Bazı İranlı yazarlara göre, Şah Budak oğlu Şeybânî Han'a dedesi Ebu'l Hayr tarafından Şadbâht adı verilmiş ise de biz sikkelerinde Ebu'l Feth ünvanına rastlıyoruz. Genç yaşta mücadeleye giren Şeybânî Han, Kazaklar karşısında mağlup olunca Buhara'ya kaçarak Timurlu vali Ahmet Mirzâ Abdü'l Ali Tarhan'ın himâyesine sığınmış ve meşhur âlim Mevlana Muhammed Hitâyî'den ders almıştır⁽²⁰⁾. Bu arada Maverâünnehir Sultanı Ahmet Mirzâ'nın Taşkend ve Şah Ruhiya'yı idare eden Moğolistan Han'ı Sultan Mahmud ile 1488'de Sir Deryâ civârında yaptığı savaşı kaybetmesi üzerine Şeybânî Han, Sultan Mahmud'un hizmetine girmiş ve o da Şeybânî Han'a Türkistan şehrini vermiştir ki, bu durum Şeybânî Han'ın gücünü artırmıştır⁽²¹⁾.

(18) Z. V. Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın tarihi*, s.36; Baymirzâ Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, İstanbul 1975, ss. 7-8.

(19) H. Howort, *History of the Mongols*, II/2, s.690; H. Roomer, Ebu'l Hayr'ın 1468'de Oyratlara karşı mücâdele verdikten sonra kendi cemaâtından ayrılan kazaklar tarafından öldürüldüğünü belirtir. Bkz. H. Roomer, "Timurlular" maddesi, *İ.A.*, XI, S.357; Bartholdda ölüm tarihini 1468 olarak kabul eder. Bkz. Ebu'l Hayr Han mad. *İ. A.*, III, ss. 84-85.

(20) H. Howorth, a.g.e. II/2, ss.691-692; B.Hayit, a.g.e. s.89

(21) R. Grousset, a.g.e., s.444.

Görüldüğü gibi Moğolistan ili Taşkend Çağatay Hanlığı Muhammed Şeybânî Han'ın güçlenmesine imkân sağlamıştır. Ayrıca Timuroğullarının bitmek tükenmek bilmeyen taht mücâdelelerinde de buna eklenince Şeybânî Han Mahmut Han'a başkaldırmış ve onlara üstün gelerek Taşkend ile Sayram'ı ele geçirmiştir. Semerkand'a hâkim olmak için Babürşah ile mücadeleye giren Şeybanî Han, 1500'de Semerkand'ta hâkimiyetini tesis etmeye muvaffak olmuştur⁽²²⁾. Böylece Şeybanî Han, 1507'de Timuroğullarından Herat'ı da almak suretiyle Hazar Denizinin doğu sahilinden Doğu Türkistan'a ve Sir Deryâ'dan Orta Afganistan'a kadar uzanan yeni bir Özbek İmparatorluğu kurmayı başarmıştır⁽²³⁾.

XVI. Yüzyılın başlangıcı gerek Orta Asya ve gerekse Ön Asya için yeni bir çağın habercisi olmuş; tarihe karışan Timur oğullarının yerini Şeybanîlerle beraber Safevîler almıştır. Akkoyunlu Devletini yıkarak Şiî İmâmiyyeye⁽²⁴⁾ istinâden ve başlangıçta Sünni - Şafî olan Erdebil Tekkesi şeyhi Şafiyü'ddin'e izâfeten⁽²⁵⁾ Safevî Devleti'ni kurmuş olan Şah İsmail (1502-1524), kısa sürede İran'a hâkim olmuş; batıda Anadolu'ya doğu da ise Ceyhun'a kadar sınırlarını genişletmiştir. Şah İsmail, Osmanlı hükümdarı II. Bayezîd'in yumuşaklığı ve bir kısım devlet adamlarının kayıtsızlığından cesaretleterek Osmanlı vilâyetlerine gönderdiği halifelerle rafizî unsurları kendine bağlamaya gayret etmiştir⁽²⁶⁾.

(22) H. Roomer, "Timurlular" maddesi, *İ. A.*, XI, 357; Hikmet Bayur *Hindistan Tarihi*, II Ankara, 1947, s. 10-12

(23) B. Hayit, *Türkistan, Rusya ile Çin Arasında*, s. 9; W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (tercüme: Kâzım Kopruman İsmail Aka) Ankara 1975. s. 323

(24) Şiî İmâmiyye hak. geniş bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fıglalı, *İmamiyye Şiâsi* İstanbul 1984, ss. 159 vd.

(25) Hüseyin Mircâferi, *Safeviler Devrinde İran Kültür ve Medeniyeti*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih doktora tezi, (Genel Kitaplık Nr. 22), İstanbul 1972, ss. 18-21.

(26) İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara 1983, s. 258.

Öte taraftan Şah İsmail, Horasan'ı alarak İran'a ilhak etmişti⁽²⁷⁾. Ne var ki Şeybânî Han bir süre sonra Horasan'ı geri almakla kalmamış; İran sınırlarını tâciz etmek sureti ile özellikle Kirman'a akınlar tertiplemişti. Bu arada, Şah'ın Derbend'de bulunması; Kirmân hâkimi Şeyh Muhammed'in öldürülmesi, Kirmân ve komşu ülkelere yapılacak Özbek hücumlarını kolaylaştırmıştı.

Diyebiliriz ki, Horasan ve Kirman bölgeleri üzerinde, hâkimiyet kurma gayretlerinden kaynaklanan Safevî - Özbek mücâdelesini hem takib ettiği seyir, hem de neticeleri bakımından; bir başka deyişle bu mücâdelenin bıraktığı onulmaz izler bir taraftan tarihî Özbek - Safevî mücâdelesinin başlamasına diğer taraftan da Osmanlı - Özbek siyâsî münâsebetlerinin kurulmasına sebep olmuştur. Şah İsmail, Kirman yöresine Özbek taarûzlarının durdurulması için Şeybânî Han'dan Kemâleddin Hüseyin Ebuverdi vasıtasıyla tehditkâr bir mektup da almıştır. Şeybani Han bu mektubunda büyükbabası Ebu'l Hayr adına İran üzerinde hak iddiâsında bulunarak, Şah İsmail'in Özbek hanı adına camiîlerinde hutbe okutup sikke kestirmesini, Kâbe yolunun açık tutulmasını istemiştir. Şah İsmail de gönderdiği cevabnâmede, Meşhed'deki İmam Ali Rıza türbesini ziyaret isteğini belirtmiştir⁽²⁸⁾. İran ve Özbek hükümdarlarlarının birbirlerine gönderdikleri bu mektuplarında "Kâbe Yolu" ve "Türbe" sembolleri ile karşılıklı hükümlerini iddialarını tekrarladıkları görülmektedir.

(27) R. Grousset. a.g.e. §.446.

(28) Ghulam Sarwar, *History of Shah Ismail Safawi*, Aligarh 1975, ss.58-59.

Ancak Haydar Duglât'ın Târih-i Râşid adlı eserine göre Safevî - Özbek mücadelesinin sebebi Kirman olarak gösterilmekle beraber biraz farklıdır⁽²⁹⁾. Daha önce temas ettiğimiz üzere Şah İsmail Kirman'a yönelik Özbek hücumlarını protesto etmiş, Şeybânî Han'da hâkimiyetin anadan değil babadan geldiğini bildirerek Şah İsmail'e baba mesleğine dönmesi için bir derviş kaşkülü göndermiştir.

Özbek Hükümdarı Şeybânî Han'ın kuzeyde Kazaklarla meşgûliyeti⁽³⁰⁾ ardından Herât'ın doğusundaki Hezârelere karşı sefere çıkması, Özbek birliklerinin maddî ve manevî zaâfiyetine sebep olmuştur. Bundan istifâde eden Şah İsmail, toparlanamayan Özbek kuvvetlerini 28 Şaban 916 / 30 Kasım 1510 tarihinde Merv civârındaki Mahmudabâd'da yaptığı savaşta yenmeyi başarmıştır. Feci bir şekilde öldürülen Şeybânî Han'ın başı kesilerek Osmanlı hükümdarı II. Bâyezid'e gönderilmiştir⁽³¹⁾. İslam dünyasında "kızılbaş" diye meşhur olan Şah İsmail'e karşılık Şiâ ile mücadelesinde başını kaybeden Şeybânî han "yeşilbaş" diye anılmıştır⁽³²⁾.

XVI. Yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleyen Safevi - Özbek hesaplaşması siyâsî ve dinî olmak üzere bir takım neticeler doğurmuştur. Fakat unutmamak gerekir ki, Safevî Devleti, her şeyden önce Şiâ kaynaklı siyâsî bir teşekküldür. Elde edilen siyâsî başarılar, bir süre sonra cebren ile de olsa dinî sonuçları ortaya çıkarmıştır. Nitekim Şah İsmail

(29) H. Howorth, *History of the Mongols*, II/2, s. 706
708; G. Sarwar, a.g.e. ss. 59-60.

(30) L. Bouvat, "Şeybânî Han" mad., *I.A.* XI, s. 455.

(31) G. Sarwar, a.g.e. ss. 60-63.

(32) İtalyan seyyâhlara göre Yeşilbaş lâkâbı Sünnî Özbeklerin yeşil kaftanlar giymelerinden dolayı verilmiştir. Bkz. *A Narrative of Italian Travels in Persia in the 15 th and 16 th Centuries*, (İngilizceye tercüme: Charles Grey) London 1873, ss. 55-56.

Herat'a girince ulemâ ve eşrâf en şiddetli hareketlere marûz kalmış; Şif inancı yayılma imkânı bulmuştur. Böylece Şah İsmail devrinde Safevi Devleti, Fırat'tan Kandahar'a ve Kafkaslardan Hind Okyanusuna kadar en geniş sınırlarına ulaşmıştır⁽³³⁾.

Şeybânî Han'ın ölümü üzerine bir nebze rahatlayan Şah İsmail Osmanlı Devleti'nin gittikçe artan kudret ve siyâsetî karşısında bütün kuvvetlerini toplamak ve Maverâünnehir bölgesinde bir güvenlik hattı oluşturmak maksadıyla öteden beri Buhara ve Semerkand'ı elde etmek isteyen Babürşah'a ittifâk teklifinde bulundu⁽³⁴⁾. Şart olarak da Şah İsmail, Semerkand ve Buhara'ya Babürşah'ın girmesi karşılığında kendi adına paralarında yer verilmesini istemiştir⁽³⁵⁾. Bu teklifi kabul eden ve Şah İsmail'den takviye birlikleri de alan Babürşah Recep 917 / Ekim 1511'de Semerkand'a girmiş ise de Şifîlerle müttefik olduğundan dolayı Sünnî Müslüman halkın tepkisi ile karşılaşmış ve bunun sonucu olarak Safer 918/Mayıs 1512'de Buhara civârında Özbekler ile yaptığı savaşı kaybetmiştir⁽³⁶⁾. İran Şahı ile giriştiği ittifâktan umduğunu bulamayan Babürşah, Türkistan'ı boşaltarak Kuzey Afganistan'a çekilmek zorunda kalmıştır.

(³³) F. Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 31.

(³⁴) Halis Bıyıktay, *Timurlular Zamanında Hind-Türk İmparatorluğu*, İstanbul 1941, ss. 24-25.

(³⁵) British Museum'da para koleksiyonları arasında Şah İsmail ve Şia'nın hâkimiyetini sembolize eden gümüş paralar vardır. Bkz. H. Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 15.

(³⁶) G. Sarwar, a.g.e., ss. 66-67.

XVI. Yüzyılın başında Harezmi, Maverâünnehir, Semerkand ve Buhara'ya yerleşen Özbekler 1510'da Şah İsmail'e yenilmelerine ve ardından Türkistan'ın Babür'ün istilâsına uğramasına rağmen varlıklarını devam ettirmişler ise de bölünmeleri kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu tarihi süreci Yedigâr Han evladından İlbârs Han (1515-1526)'ın Safevîlerin işgâline maruz kalmış Harezmi'yi zaptetmesinin (1514-1515) çabuklaştırdığını söyleyebiliriz. Artık, bu tarihten itibaren Şibânî (Şeybânî)ler üç ayrı koldan sülâle ve hanlık halinde birbirine komşu coğrafî bölgelerde hükümrânlıklarını sürdürebileceklerdir⁽³⁷⁾: Ebu'l Hayr Han sülâlesi (Maveraünnehir Şibanileri) Semerkand, Buhara, Taşkend ve bütün Maverâünnehir sahasında hüküm sürerken; Yedigâr Han sülâlesi, Harezmi, Mangışlak ve Esterâbâd'a kadar Hazar ötesi Türkmen ili bölgesinde varolmuşlardır. Ayrıca, Bek-Kondu Sülâlesi (Tura Şibânîleri), esas Şibânî yurdu olan güney Sibiryâ bölgesinde (Tura vilâyeti) hükümet etmişlerdir ki, bunlardan Harezmi Şibânîleri 1511'de Harezmi'de Hi-ve Hanlığı'nı kurmuşlardır.

(37) M. Kafalı, *Altın Ordu Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s. 35.

II. BÖLÜM

XVI. YÜZYILDA OSMANLI - ÖZBEK SİYÂSÎ MÜNÂSEBETLERİ

A- YAVUZ DEVRİNDE BAŞLAYAN İLK DİPLOMATİK MÜNÂSEBETLER

XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti ile Özbek Hanlıkları arasındaki siyâsî münâsebetlerin başlamasında, Şif İnan'ın Anadolu ve Türkistan'ın dinî ve siyâsî bütünlüğüne karşı hasmâne faâliyetleri önemli bir rol oynamıştır. Genellikle siyâsî ilişkilerin Yavuz döneminde başladığı kabul edilir. Ancak 1510'da Merv yakınındaki Mahmudâbâd'da yapılan Safevî - Özbek savaşında Şah İsmail Özbekleri yenip, Muhammed Şeybanî Han'ın kesik başını, II. Bâyezid'e tacizkâr bir mektupla göndermiş olması, Osmanlı - Özbek ilişkilerinin daha önceki varlığını ortaya koyar⁽³⁸⁾.

İnan'ın Anadolu'ya yönelik mütecâviz siyâsetine son vermek üzere Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran savaşı öncesi giriştiği ittifak arayışları, taraflar arasındaki diplomatik temasların kurulmasına yol açmıştır. Nitekim, ilk resmî temasların, Yavuz'un Muhammed Beg vasıtasıyla Semerkand

(³⁸) G. Sarwar, *History of Shah Ismail Safawi*, ss. 60-63; İ. H. Uzunçarşılı'da aynı fikirdedir. Bkz. "Bâyezid II" mad. *J.A.* II, s. 397; L. Bouvat, "Şeybanî Han" mad., *J. A.* II, s. 455.

hükümdarı Köçküncü Han'a (1510-1530) (39) Çaldıran Savaşı öncesinde gönderdiği Ağustos 1514 (Muharrem 920) tarihli nâmesiyle başladığı görülür(40). Yavuz, bu farsça yazılan mektubunda doğu bölgesi halkının Şiâ zulmünden bıktığını, Müslümanların can, mal ve namusunun tehlikede olduğunu belirterek adı geçen fesâdın önünün alınacağını bildirmiştir. Ayrıca, kurulmuş olan dostluğun sağlamlaşmasını da istemiştir. Böylelikle, Yavuz Sultan Selim, yazdığı bu mektup ile İran'a karşı Türkistan Müslümanlarıyla ittifâkın temelini atmış olmaktadır.

Semer kand Hanı göndermiş olduğu cevabnâmede(41), Padişahı, Şeybanî Han'ın ölümünden sonra Türkistan'daki siyâsî gelişmelerden haberdâr etmiştir. Bu arada, Babürşah'ın Safevilerle birlikte Turan illerine yaptığı ve sonuçta umduğunu bulamadığı seferlerinden de bahsolunmuştur.

Osmanlıların Çaldıran Zaferi, Hazar Denizi doğusundaki Özbeklerin işine çok yaramış; Horasan ile Herât'a hücum etmelerine ve kolayca ilerlemelerine imkan vermiştir.

(39) Bazı kaynaklarda Özbek hükümdarının adı Ubeydullah Han olarak geçer, bkz. Feridun Bey, *Münşeâtü's-selâtin*, I, ss. 374-377; Oysa, L. P. Stanley'in Şeybânîlerle ilgili verdiği listede, bu tarihlerde Semerkand tahtında Köçküncü Han bulunur. Bkz. *Düvel-i İslâmiyye* (tercüme Halil Edhem), İstanbul 1345, ss. 432-433; H. Howorth'da aynı düşüncededir. Bkz. *History of the Mongols*, II/2, ss. 713-719.

(40) Cennetmekân Sultan Selim Gazi Hazretleri dergâhından Semerkand Hanı Sultan Ubeyd'e irsâl eylediği nâme-i hümayûnun suretidir., Feridun Bey, *Münşeâtü's-selâtin*, I, İstanbul 1275, ss.374-375: Bundan sonra *Feridun Bey Münşeâtı* diye geçecektir; Aynı mektup sureti için Bkz. II. *Bâyezid ve I Selim Zamanına Ait Muhaberât*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Kitaplığı, Nr. 1958, 104-108b.

(41) *Feridun Bey Münşeâtı*. ss.377-379; II. *Bâyezid ve I. Selim Zamanına Ait Muhaberât*, TSMK, Revân Kitaplığı. Nr. 1958, 108 b - 11 b.

Bu durumdan rahatsız olan Şah İsmail, Osmanlılara başvurmuş ise de netice alamamıştır. 1515 yılında da akınlara devam eden Özbeklerin, padişaha sunulan bir arzede Amu Derya'yı geçip Herât'ı aldığı kaydedilmiştir⁽⁴²⁾. İşte Horasan'ın fethini haber vermek üzere Özbek Han'ı elçisini İstanbul'a göndermiştir⁽⁴³⁾.

Çaldıran savaşından sonra Safevî Devleti'nin elinde bulunan en önemli kale-şehirlerden biri olan Diyarbekir, 1515'de fethedilince⁽⁴⁴⁾, Yavuz Sultan Selim, şehrin fethini haber vermek için Semerkand Hanı'na 8 Eylül 1515 (29 Recep 921) tarihli bir mektup göndermiştir⁽⁴⁵⁾. Biraz önce temas ettiğimiz gibi Horasan'ın fethini bildiren mektuba bir çeşit cevap niteliği taşıyan bu nâmesinde Osmanlı Padişahı, Diyarbekir'in rafizî unsurları te'dip amacını taşıdığını, ilk önce elçiler gönderip barış talep ettiğini, netice alamayınca da şiflerle savaşılıp Diyarbekir'in alındığını bildirmiştir.

Özbek hükümdarlarından Hoca Muhammed Sultan'ın oğlu Canibeg, Emir Hacı Seyyid ile Yavuz'a gönderdiği bir nâme-

⁽⁴²⁾ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi (1451-1590)*, Ankara 1976, ss., 112-113.

⁽⁴³⁾ Hammer, VI, s. 66.

⁽⁴⁴⁾ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II. ss. 273-275.

⁽⁴⁵⁾ Cennetmekân Sultan Selim Han Gazi Hazretleri dergâhından Semerkand Padişahı Ubeyd Han'a gönderilen cevapnâmedir., *Feridun Bey Münşeâtı*, I, ss. 415-416; II. *Bâyezid ve I Selim Zamanına Aid Muhaberat*, TSMK, Revân Kitaplığı, Nr. 1958, 156 a - 158 a.

de, Mısır'ın fethinden dolayı tebriklerini sunarken, Çaldıran savaşı öncesi kızılbaşlara karşı harekete geçilmesi yönündeki emirleri doğrultusunda bir ordu ile beraber kardeşlerini ve oğullarını Horasan tarafına yolladığını bildirmiştir⁽⁴⁶⁾. Yine, aynı mektuptan anlamaktayız ki, Osmanlı Padişahı'nın Çaldıran zaferi sonrasında Şah İsmail'i iyice ezmek amacıyla Azerbaycan taraflarına gitmek istediğini, bu isteğini bildirmek üzere Mustafa Çelebi adındaki bir elçisini Özbeklere gönderdiğini, Özbeklerin de o taraftan hücumla geçmesini tavsiye ettiğini görmekteyiz. Bu mektup, Yavuz devrinde, Osmanlı Devleti'nin Özbeklere karşı tavrını ortaya koyarken, Özbeklerin de Osmanlı Sultanı'na duydukları muhabbeti bize açıklamaktadır.

Hiç şüphesiz, karşılıklı yakınlaşma teşebbüslerinde Şah İsmail idaresindeki Safevîlerin yıkıcı faaliyetleri de büyük rol oynamıştır. Ancak Yavuz Sultan Selim'in nerede olursa olsun Müslüman beldelerin korunması ve gerekirse her türlü yardımın yapılması husûsundaki politikası⁽⁴⁷⁾ dikkate alınırca, Osmanlı Sultanının hassâsiyeti daha iyi anlaşılabilir olacaktır.

(⁴⁶) Özbek hükümdarı Muhammed b. Ebu'l Hayr Han oğlu Canibeg'den Yavuz Sultan Selim'e nâme , *TSMA, Nr. E. 8358* Aynı mektubun tam tercümesi için bkz. Ayten Sarıyar, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Özbek Münasebetleri*, İ.Ü., Edebiyat Fakültesi, Mezuniyet tezi (Genel kitaplık Nr. 202), İstanbul 1985, ss.36 - 45.

(⁴⁷) Ahmet Asrar, *Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Devleti'nin Dini Siyaseti ve İslam Alemi*, İ.Ü. Ed. Fak., Doktora tezi, (Genel kitaplık, Nr. 19) İstanbul 1971, ss.48-49 .

B- IRAKEYN SEFERLERİNDE OSMANLI - ÖZBEK
SİYASÎ MÜNASEBETLERİ

Kanûnî devrinde Osmanlı - Özbek siyâsî münâsebetleri-
nin oldukça yoğunlaştığını görüyoruz. Bunda, Safevîlerin Os-
manlıların Orta Avrupa'da meşgûliyetinden istifâdeyle Mave-
râünnehir'e hücumlarının çoğalmasının da rolü vardır. Ayırı-
ca, İran Şahı I. Tahmasp'ın Kanûnî'den aldığı tehditnâmeyle
aldırmayarak, Macar Krallığı ve Alman İmparatorluğu ile mü-
nâsebete girişip Osmanlılara karşı ittifâk arayışlarına yö-
nelmesi⁽⁴⁸⁾, Osmanlı Sultanını iki ateş arasında kalmamak
için doğu seferine çıkmaya mecbur bırakmıştır. Kanûnî, İran
seferine çıkmadan önce Avusturyalılarla 1533'de barış yapar-
ak batı cephesini teminât altına almıştır⁽⁴⁹⁾.

Diğer tarafta, merkezî Semerkand olan Maverâünnehir
hükümdarı Ubeydullah Han (1533 -1539), İranlılara karşı bir
taarrûzda Bistam ve Damgam şehirlerini zaptederek memleketin
hudutlarını Horasan'a kadar genişletmiş, Sadrazam İbrahim
Paşa'yı Irakeyn seferi öncesinde kızılbaşların tahripkâr
hareketlerinden haberdâr ederek, ittifâk teklifinde bulun-
muştu⁽⁵⁰⁾. Nitekim, İbrahim Paşa'nın "Yukarı kızılbaş ah-
vâli ve evzâ'ı" hakkında sağlıklı bilgi istediği Süleyman
Paşa'nın verdiği cevap, Ubeydullah Han'ın faâliyetlerini

(48) İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolo-
jisi II* İstanbul 1948, ss.158-159.

(49) İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II*, ss. 336-337; Q
Tayyib Gökbilgin, "Süleyman I" mad., *İ.A.* XV, s. 115;
Kerim Yans, *IV. Murad Devrinde Osmanlı - Safevî Mü-
nasebetleri*, İ. Ü. Ed. Fak., Doktora tezi, (Genel ki-
taplık, Nr. 49) İstanbul 1977, s. 12.

(50) A. Asrar, *Kanûnî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Dev-
leti'nin Dini Siyâseti ve İslâm Alemi*, İ. Ü. Ed. Fak.
Doktora tezi, (Genel Kitaplık, Nr. 19), İstanbul 1971, ss. 163-
164-

doğrulamaktadır. Süleyman Paşa cevabnâmesinde⁽⁵¹⁾, İran Şahı ile ilgili çeşitli söylentilerin var olduğunu, Tahmasp'ın kış Kum şehrinde geçirmesinin kuvvetle muhtemel bulunduğunu. çünkü Özbek hükümdarının Merv'den gelerek her an hücumla geçebileceği endişesi ile Horasan sınırından ayrılmayacağını zannedildiğini yazmaktadır.

Kanûnî, İrakeyn seferine çıkmadan evvel İran'a karşı Orta Asya'da hüküm süren Semerkand, Buhara ve Belh hükümdarları ile onlara bağlı emirler hakkında gerekli bilgiyi edindikten sonra⁽⁵²⁾ belli başlı Orta Asya hükümdarlarına mektuplar göndererek Şiî İran'a karşı harekete geçilmesini istemiştir. Buhara hükümdarı Ali Sultan, Osmanlıların Tebriz'e yöneldikleri sırada Kanûnî'ye yazdığı mektubunda⁽⁵³⁾ "Biz gazâ niyetiyle atlanıp Tebriz üzerine yöneldik, siz de Horasan üzerine yürüyün." şeklindeki davete uyduklarını, çünkü hac yolunun açık tutulmasını istediklerini belirtmiştir. Aynı şekilde Semerkand hükümdarı Ubeydullah Han Kanûnî'ye Yahşî Bay Hacı'yla gönderdiği mektubunda kızılbaşlara karşı açmış olduğu sefere iştirak davetini memnuniyetle karşıladığını İslâm dünyasında tefrikâyâ sebep olan kızılbaşların "katl ve tenkili"nin kendisinin de başlıca emeli olduğunu kaydetmiştir. Özbek hüküm-

(51) Tayyib Gökbilgin, "Arz ve Raporlarına göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferlerindeki İlk Tedbirleri ve Fütûhatı", *Bellekten*, XXI, Sayı 83, Ankara 1957, s. 449-450.

(52) İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s. 348.

(53) Buhara Hükümdarı Ali Sultan'ın Kanuni Sultan Süleyman'a nâmesi, *TSMİA*, Nr. E. 8333 Mektup tercümesi için bkz., A. Sarıyar, *a.g.t.*; Tebriz, Osmanlılar tarafından 1534'de alındığına göre mektup 1533-1534 yılları arasında gönderilmiş olması gerekir.

darı tarafından gönderilen mektuba verilen cevabda ⁽⁵⁴⁾, Osmanlıların kazandığı zaferlerden bahsedilmiş ve Özbeklerin elde ettiği başarıların bu zaferleri daha da önemli kıldığı bildirilmiştir.

Fakat, Osmanlıların Irakeyn bölgesinde kazandığı başarılar Safevî Devleti'nin varlığını sona erdirememiştir. Bunda en önemli unsur, şüphesiz coğrafî şartlar olmuştur ⁽⁵⁵⁾. Bunun yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin batı cephesinde Avusturya ile savaşa girmiş olması, İran işini ikinci plana bıraktırmış ve İran Şahı Tahmasp elinden çıkmış olan bazı yerleri geri alma imkânına kavuşmuştur. 1539'da tahta çıkan ve sadece altı ay hüküm süren Köçküncü Han'ın oğlu I. Abdullah'ın Safevîlere karşı savaşıp Herât vâlisi kuvvetlerini telef ederek Nişâbur'a kadar olan hattı itaâta alması ⁽⁵⁶⁾, Safevîlerin kelimenin tam anlamıyla fırsatı ganimet bilerek Özbeklerle harp etmiş olduğunu bize gösterir. Nitekim, Semerkand hükümdarı Abdüllâtif Han (1540-1551) Kanûnî'ye gönderdiği Şubat 1541 (Zilkâde 947) tarihli farsça nâmede ⁽⁵⁷⁾ Abdullah Han'ın İran'da kızılbaşların giriştiği sözkonusu kavaştan bahsetmiş ve Harezm Sultanları arasına Şah Tahmasp yüzünden tefrikâ girdiğini ve hattâ onunla işbirliğinde bulduklarını haber vererek şiîlerle "cihad"a devam ettiğini bildirmiştir.

⁽⁵⁴⁾ Şeybânîlerden Maverâünnehir hükümdarı Ubeydullah'a cevaben gönderilen nâme-i hümayûn, *TSMA*, Nr. E. 6515; Bu mektup, 1533-1540 (940-947) arası yazılmış olmalı.

⁽⁵⁵⁾ F. Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.65.

⁽⁵⁶⁾ Hammer, VI, s.68.

⁽⁵⁷⁾ Buhara hükümdarı Şeybanîlerden Abdüllâtif Han'ın Kanûnî Sultan Süleyman'a Farsça nâmesi, *TSMA*, Nr. E. 5489.

Şah I. Tahmasp (1524-1576) önderliğindeki İran'ın Osmanlı Devleti'ne karşı hasmâne tavırlarından vazgeçmemesi üzerine Kanûnî, II. İran seferine çıkmış ve Tebriz'i yeniden almıştır (Ağustos 1548). Padişah, bu seferde Halep'de kışladığı esnâda Semerkand Hanı Abdüllâtif'in Baba Şeyh Abdüllâtif adında bir elçisini kabul etmiştir. Esasında hacca giden bu zâtın getirdiği mektuba Ahmed Çavuş vasıtasıyla verdiği cevapda (⁵⁸) Gürcistan'ın fethedildiğini, elçinin Hicâz'a gidip geldiğini ve her iki tarafın ittifâkı ile ancak, İran'a karşı bir başarı elde edilebileceğini bildirmiştir (14 Cemâziyelevvel 957 / 31 Mayıs 1550). Ayrıca Kanûnî, Şeyh Abdüllâtif ve Nizâmeddin Ahmed Çavuş ile beraber belli sayıda tüfekçi ile darbzenler göndermiştir (⁵⁹).

Fakat, Abdüllâtif Han'ın ölümü (1552) üzerine oğulları ve yeğenleri arasında taht mücâdelesi başlamış ve lâkâbı Barak Han olan Nevrun Ahmet Bahadır Han (1552-1556) rakiplerine üstün gelerek Semerkand tahtının hâkimi olmuştur. Osmanlıların Özbeklere yaptığı bu yardımdan Nevruz Ahmed Han'ın muhtemelen Şeyh Abdüllâtif ile gönderdiği Şubat 1556 (Rebiü'lahir 963) tarihli mektubu vasıtasıyla haberdâr olmaktadır (⁶⁰).

(58) Cennetmekân Sultan Süleyman Han Gazi Hazretleri dergâhından Semerkand Padişahı Abdüllâtif Han'a yazılan name-hümayûn suretidir., *Feridun Bey Münşeâtı*, I, ss. 606-608.

(59) Seydi Ali Reis, *Miratü'l-Memalik*, İstanbul 131 ss. 64-68; H. Howorth, *History of the Mongols*, II/2 s. 728, Howorth, kaynak olarak Hammer'i gösteriyor. Fakat, Hammer, gönderilen yeniçeri ve askerî yardım konusunda rakam vermiyor. Bkz. *HAMMER VI*, s. 68.

(60) Sabıka Şeyh Abdüllâtif Han ile Semerkand'a gönderilen nâme-i hümayûn mukâbelesinde Barak Han'ın gönderdiği cevabdır., *Feridun Bey Münşeâtı*, II, ss. 80-81; *Kanûnî Sultan Süleyman Devri Muhâberâtı*, TSMK R.1956,24a-27b.

Nevruz Han, bu mektubunda Abdüllâtif Han'ın öldüğünü ve tahta kendisinin çıktığını bildirerek "300 yeniçeri, top ve darbzenlerin" ulaştığını selefi gibi Horasan'da muhalifleriyle savaşmak istediğini ancak, asi kardeşlerinin ayaklandığını; sonradan pişman olarak kendisine bağlandıklarını ve sadece Pir Muhammed'in Belh'e kaçtığını, Buhara'nın fethedildiğini; artık, bundan sonra Horasan'a gideceğini haber vermiştir.

Bu arada Kanûnî, İran seferi sonunda Nahçıvan, Revân ve Karabağ taraflarını zaptetmiş; Özbeklerle savaşmak zorunda kalan İran Şahı barışa razı olmuştur. Neticede, uzun süreden beri aralıklı da olsa devam eden Osmanlı Safevî savaşı, imzalanan Amasya antlaşmasıyla sona ermiştir. (Recep 962/Mayıs 1555) (61). Osmanlı - Özbek siyâsi münâsebetleri açısından bu antlaşmanın önemi, İran Şahı'nın Özbeklere karşı hiçbir olumsuz hareketi kabul etmemesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Osmanlı Padişahı, Buhara Hâkimi Burhan Barak Han'dan Mübârizeddin Kutluk Fulâdi ile gelen mektuba verdiği cevapda (62) eski dostluğun sürdürülmesini isteyerek, hiç bir surette İran Şahı'nın Maverâünnehir'e hücumlarına göz yummayacaklarını; barış için bunu şart koştuklarını ve aksi durumda kendisine haber verilmesini rica etmiştir.

Maverâünnehir'de hâkimiyetini sağlayarak Semerkand ha-

(61) İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s. 361; Ali Ekber Diyaneti, *Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566)*, İ.Ü. Ed. Fak. Dok. tezi (Genel Kitaplık, Nr.20), İst. 1971 s.93.

(62) Hüdavendigâr Süleyman İktidârından Buhara Hâkimi Burhan Han'a yazılan cevâbnâmedir. *Kanûnî Sultan Süleyman Devri Muhâberatı*, TSMK, R. 1956, 31a-31b; Feridun Bey Münşeâtı, II, ss. 50-52.

kîmi olan Nevruz Ahmed Han, Buhara'yı fethettikten sonra Seyyid Burhan Barak Han'ı Buhara tahtında bırakmıştı. Bundan sonra Osmanlı Devleti'nin Buhara ve Semerkand Hanlarıyla siyâsi münâsebetlerinin daha da geliştiğini müşâhade etmekteyiz. Gerçi, Maverâünnehir'in gerçek hâkimi Semerkand hanları ise de Osmanlı Devleti İran'a karşı bir Sünnî - siyâsî ittifâk oluşturmak üzere her iki han ile de siyâsi ilişkilerini sürdürmekte bir beis görmemiştir. Nitekim Amasya antlaşmasından sonra Buhara hanı elçilerinin bir hayli İstanbul'a gelip gittiğini görüyoruz. Buna sebep de rafizîlerle savaşmak için askerî yardımlar istemelâridir. Seyyid Burhan Han Nisan 1556 (Cemâziye'lahir 963) tarihli Ahmed Çavuş ve Dost Muhammed'in getirdiği nâmesinde hac yolunu tehlikeye düşüren "küffâr tâîfesi"yle savaşacağını, bunun için de bir grup askerî uzman ile silah yardımının yapılmasını istemiştir (63).

Aynı tarihlerde, Nevruz Ahmed Barak Han, Semerkand Müftüsü Mevlâna Şeyh Muslihiddin Mustafa (64)'nın İstanbul'da bulunduğunu haber aldığı akrabası vasıtasıyla Kanûnî'ye

(63) Bu nâmeyi Seyyid Burhan Barak Han elçisiyle dergâh-ı muallâyâ göndermiştir. *Feridun Bey Münşeâtı*, II, ss. 50-52, *Kanûnî Sultan Süleyman Devri Muhâberatı*, TSMK., R. 1956 24a-27b.

Mektubun tam tercümesi için bkz. A. Sarıyar, a.g.t. ss. 166 - 67.

(64) Mevlâna Şeyh Muslihiddin Mustafa, aslen Muğlalı olup sonradan Semerkand'a giderek Uluğ Beğ Medresesi müderrisi ve bilahire Semerkand Müftüsü olmuştur. *Atâ'î*, *Zeyl-i Şekâ'ik*, İstanbul 1268, ss. 21-22.

bir mektup göndermiştir (⁶⁵). Mevlâna Alaâddin Ali Çelebi, Mevlâna Ahmed Çelebi ile Yahya Çelebi'ye iltifâtkâr davranılmasını rica etmiştir. Padişah Semerkand Hanına gönderdiği cevâbnâmede (⁶⁶). adı geçen ulemâ mensuplarına mümkün olan her türlü hürmet ve kolaylığın gösterileceğini, eski dostluğun güçlendirilmesini istediğini, fakat, İran Şahı Tahmasp ile sulh akdedildiğinden dolayı artık, askerî yardım için durumun müsâit olmadığını bildirmiştir. (Recep 964/ Mayıs 1557).

Bu arada Semerkand Hanına muhalif olarak Belh'de hüküm süren Özbek Pir Muhammed Han, Kanûnî'ye dostluk ve ubûdiyetini bildirmiştir. Pir Muhammed'e, hac niyetiyle İstanbul'a gelen Muhammed Bedâhşânî vasıtasıyla bir mektup gönderilmiştir (⁶⁷). Bu mektubun Kanûnî, dostlukların ancak elçi teâtileriyle mümkün olduğunu bildirdikten ve oğlu Bâyezid'in İran'a ilticâsına değindikten sonra "dinin gerektirdiğini yerine getirip kızılbaş tâifesinin ortadan kaldırılmasına himmet edesiniz." demiştir (Zilhicce 968 / Ağustos 1561).

XVI. yüzyılın ikinci yarısına doğru Osmanlı Devleti ile Özbek Hanlıkları arasındaki siyâsî ilişkilerin an'anevî çerçevesi devam etmekle beraber keyfiyet bakımından değişikliğe uğradığını görüyoruz. Hiç şüphesiz, bu değişik-

(⁶⁵) Barak Han'dan Mevlâna Mustafa Rumî'nin akrabası sipârişine gelen nâmedir. *Feridun Bey Münşeâtı*, II, ss., 83-84. *Kanûnî Sultan Süleyman Devri Muhâberâtı*, TSMK, R. 1956, 27b - 29a.

(⁶⁶) Hüdâvendigar Süleyman iktidârı tarafından Barak Han'a yazılan cevâbnamedir, *Feridun Bey Münşeâtı*, II, ss. 84-85; *Kanûnî Sultan Süleyman Devri Muhâberâtı*, TSMK, R. 1956 29a - 31a; *Hammer*, VI, s. 69.

(⁶⁷) Sultan Süleyman Han Gazi Hazretleri dergâhından Özbek Pir Muhammed Han'a yazılan nâme-i hümâyûn sureti, *Feridun Bey Münşeâtı*, II, ss. 48.

likde İran Şahı'nın aldığı bir takım tedbirlerle ordusunu mücehhez kılıp Özbeklere karşı hücumlarını artırmış olmasının payı büyüktür. Bunun yanı sıra, Osmanlı - Safevî mücadelesi de yeni ateşli silâhlar konusunda bir hayli tecrübe sağlamıştır. Nitekim, 1514'de Osmanlıların Çaldıran'da kazandığı zaferi temin eden toplara sonradan sâhip olan İran Şahı, 1528'de Özbeklere karşı giriştiği savaşı "tabûr cengi" adı verilen Osmanlı metodları sayesinde kazanmıştır⁽⁶⁸⁾.

Ayrıca, XVI, yüzyıldan itibaren Hind ticâret yolunu kontrol etmek isteyen Portekizliler; Osmanlılara karşı müttefik bulma fikriyle 1548'de Kanûnî'nin II. İran seferinde kullanılması için İran Şahı'nın ordusuna 10.00 asker ve 20 parça top sağlamışlardır⁽⁶⁹⁾. 1559'da Şehzâde Bâyezid'in 30 parça top ile İran Şahı'na iltica ettiğini İtalyan seyyahlar kaydetmişlerdir⁽⁷⁰⁾.

Bu gelişmeler, Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupa - İran ticârî ve askerî işbirliği sürecinin başlangıcını teşkil etmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti bir taraftan muhaliflerinin işbirliğine sebep olurken, diğer taraftan bu ittifâktan hoşlanmayan Özbek Hanları cinsinden birtakım devletlere, cihanşümûl bir güç politikası takip etmede, ateşli silahlardaki teknolojik üstünlüğünden istifadeyle

(68) "Şehzade Tahmasp, Irak'tan kırkbin adam ile rûm usûlü tüfek ve arabalar tanzim edip sür'atle gelir. Bistam ve Damgan'da Özbek Reniş'i mağlup edip adamlarını keser ve süratle geçer..." Babürşah, *Babürnâme*, (hazırlayan: R. Rahmetî Arat) Ankara 1985 s. 559.

(69) R. M. Savory, "Barud (Safawids), *Encyclopedia of Islam*² -s. 1066.

(70) A Narrative of Italian Travels in Persia..., s.228.

doğrudan askerî yardımları gerçekleştirmiştir⁽⁷¹⁾. Ne var ki, Osmanlı Devleti, 1555 Amasya Antlaşmasını ileri sürerek ve belki de Avusturyalılarla yapacağı harbi hesaplayarak Özbek hanlarının yardım taleplerine olumsuz cevap vermiştir⁽⁷²⁾.

C- DON - VOLGA KANALI PROJESİ VE TÜRKİSTAN MÜSLÜMANLARI

1480'de Altın Orda hâkimiyetinin yıkılmasıyla Asya'ya doğru yayılma istidâdı gösteren Rusların bilhassa Astrahan'a kadar inmeleri (1556) Orta Asya Müslümanlarının Hazar'ın kuzeyinden İstanbul ile irtibatlarını kesmiş ve Hicaz'a hac ziyâretlerini güçleştirmişti⁽⁷³⁾. Öteden beri, Türkistan halkı, İstanbul ile bağlantısını üç güzergâhdan temin etmişlerdir: İlki, Horasan - Bağdat yoludur, ikincisi, Harezm'e ulaşıp Şirvan yoluyla Hazar denizi'ni aşmaktır. En önemlisi de Orta Asya - Astrahan - Kırım güzergâhıdır⁽⁷⁴⁾.

(71) Halil İnalçık, "The Socio-political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East", *War, Technology and Society in the Middle East*, London, 1975, ss. 202 - 203.

(72) Hüdavendigâr Süleyman iktidârı tarafından Barak Han'a yazılan cevabnâmedir., *Feridun Bey Münşeâtı*, II, ss. 84-85, *Kanûni Sultan Süleyman Devri Muhaberâtı*, TSMK, R. 1956, 29a-31a; *HAMMER VI*, s.69

(73) M. Saray, "Rusya'nın Asya'da Yayılması", *TED*, Sayı:10-11 İstanbul, 1981, ss. 280-281.

(74) Seydi Ali Reis, *Mirâtü'l-Memâlik*, s. 74.

Orta Asya - Kırım yolunun Rus kontrolünde bulunması, hac ziyaretini zorlaştırdığı gibi, bu bölgedeki Müslüman ticâretini olumsuz yönde etkilemişti. Astrahan şehrinde ticâretleri dolayısıyla menfaatleri olan Harezmi, Buhara ve Semerkand Hanlıkları, Astrahan'ın Rusların eline geçmesi karşısında tam bir acz içinde idiler. Moskova Çarı'na düşmanlık beslemelerine rağmen Harezmi ve Buhâra tüccarları bir müddet sonra Astrahan'a gelmeye ve ticâretlerine devam etmeğe başlamışlardı. Bu hanlıklardan 1557'de Moskova'ya elçiler bile gönderilmiş ve Çar'dan ticâret yolunun emniyetinin temini istenmiş (75); fakat bir netice alınamamıştır. Bunda 1555'de Moskova'da bir ticâret kumpanyası kuran İngilizlerin Moskova - Astrahan - Hazar Denizi yoluyla ticârete başlamış olmalarının da rolü vardır (76).

1563 yılı ortalarında Türkistan ve İdil boyundan gelen hacıların müracaatları artmış olmalıdır. Bunlardan bâzı şeyhlerin Osmanlı ulemâsı vasıtasıyla isteklerini Osmanlı hükümetine ve Kanûnî'ye duyurmuş olmaları mümkündür (77). Nitekim, Osmanlı hükümetinin ancak, Avusturya ile sulh akd olunca (1562) kuzeyde harekete geçmek üzere plânlar hazırladığını görüyoruz. Kırım Hanı'na ilkbaharda Astrahan'a bir ordu gönderileceği, Don - Volga arasında bir kanal açılacağı, kendisinin de bu sefer için hazırlanması gerektiği bildirildi. Moskova'nın Kırım'daki elçisi Nogay, bu husûsda Çar'a gönderdiği raporda "... 1563 Eylülünde Türk Hünkârı, Devlet Girây Han'a gönderdiği bir çavuş vasıtasıyla ilkbaharda Astrahan üzerine yürümek için hayvanları beslemesini ve ihtiyât kuvvetleri hazırlaması-

(75) Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara 1966, ss. 64-65.

(76) Mirza Bala, "Hazar Denizi" mad. f. A. IV, s. 411.

(77) A. N. Kurat, bu fikirdedir. Bkz. *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 100.

nı emretmiştir. Türk Sultânı, Hân ile beraber kendi şehzadelerini de yollayacak ..." (78) demek suretiyle Osmanlı Sultânı'nın niyetini ortaya koymuştur. Bunun üzerine Kırım Hânı, gelen Çavuş ile Moskof Çarı'nın kendisiyle barış içinde yaşadığını bildirmiş, özel bir adamıyla Türk Sultânı'na "... Bugün Astrahan'ı zaptetsen bile muhafaza edemezsin, Büyük Knez, onu geri alacak, ara yerde boş yere insan kaybedeceksin ..." diyerek Astrahan'a asker göndermemesini ricâ etmiştir.

1565'de başarısızlıkla sonuçlanan Malta adası muhasarasından sonra Avusturya'ya karşı ilân edilmiş (1566), bu arada sefere çıkmış olan Kanûnî Zigetvar'da aynı yıl ölmüş ve 1568'de Avusturyalılarla sekiz senelik bir antlaşma imzalanarak pek uzun süren harplere son verilmişti (79).

Öte yandan Türkistan Müslümanlarının hac yolunun açık tutulması ve yolun emniyetinin sağlanması konusunda müracaâtlarının sıklaşmış olduğunu, Ocak 1568'de "Dersaâdet"den hac yolu üzerindeki han, kadı ve beylerbeylerine gönderilen hükümlerden öğrenebiliyoruz(80).

Aynı şekilde, Harezmi Hükümdarı Hacı Muhammed Han'ın Haydar Bahadır adlı elçisini İstanbul'a göndermiş olduğunu, kendisine yazılan bir mektuptan anlıyoruz. Bu mektupda, Haydar Bahadır ile gönderilen mektubun ulaştığı, Ejderhan yolunun

(78) H. İnalçık, "Osmanlı-Rus Rekâbetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü", *Belleten*, XIII, Sayı 46, Ankara 1948 ss 366-367.

(79) İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, Ank. 1982 s.189.

(80) Halep Beğlerbeğisi Hüküm, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Mühimme Defteri*, VII, s. 241; Şam'a varınca yol üzerinde vâki olan kadınlara hüküm MD, Nr. VII s. 270 Han Hazretlerine Name , MD, Nr. VII, s. 240.

açılması için uygun zamanın beklendiği bildirilmekteydi (⁸¹). Ayrıca, hacdan dönen adamların İran Şahı tarafından tevkif edilme sebebinin İran elçisinden sorulacağı haber verilmekte idi. Tatar Hanına yazılan bir nâmede (⁸²). Harezmi Hanı Hacı Muhammed'in Ejderhan'ın feth edilip, hacca giden kimselerle tüccara yol açılıp emniyet içinde gelip gitmeleri temennisi hatırlatılarak "... vilâyet-i Kazan ve Ejderhan evvelinden Nogay elinde idi. Hâlâ küffâr-ı haksâr eline girmek neden oldu ve içinde ve etrafında kalan Tatar mirzâlarından kim vardır ve ne zamanda ve sebeple elden gitmiştir..." diye sorulup Astrahan'ın fethi için ne tedbir alınacaksa alınmasını istemiştir (Ramazan 975 / Şubat 1568).

Bu arada, Buharada'dan da Arap Şeyh adlı ulemâdan bir zatta hacca gitmek üzere İstanbul'a uğramış ve Haydar Bahadır ile birlikte Osmanlı ricâli ve özellikle ulemâsı ile temas kurarak Rusların Astrahan'da ve İdil boyunda İslâm ahâliye yaptıkları baskı ve zulûm ile Müslüman tüccârların karşılaştığı güçlükler hakkında ayrıntılı bilgi verdikleri anlaşılıyor (⁸³). Burada dikkati çeken nokta, Türkistan ulemâsının, siyâsî işlerde Osmanlı Padişahı'ndan yardım isterken Osmanlı ulemâsının aracılığını talep etmeleriydi. Daha geniş çerçevede, Osmanlı - Özbek siyâsî münâsebetlerinin geliştirilmesinde, ulemâ mensuplarının aktif bir rol oynadıkları görülür.

II. Selim (1566-1574) devrinde de hac yoluyla ilgili Türkistan Müslümanlarının şikâyetleri devam etmiştir. Bu şikâyetleri yeni Padişaha aktaran ve iknaya çalışan Vezir-i Âzâm Sokullu Mehmed Paşa, Astrahan seferinin açılması fik-

(⁸¹) Suret-i nâme-i Harezmi Han, MD, Nr. VII, s. 985.

(⁸²) Suret-i nâme-i Tatar Han, MD, Nr. VII, s. 984.

(⁸³) A. N. Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, ss. 100-101.

rindeydi. Ancak, zikredilen seferi tek sebebe bağlamamaktadır: Don ve Volga nehirleri arasında bir kanal açılacak olursa, İran ve Türkistan ile irtibâtı temin etmek mümkün olacaktı. Bu suretle İran seferi için Don ve Volga nehirleri vasıtasıyla erzâk ve cephane nakli (lojistik destek) kolaylaşacak, diğer taraftan Türkistan ile Osmanlı Devleti arasında doğrudan ilişki kurulacaktı. Özel olarak da Ejderhan (Astrahan) civârının Osmanlı nüfuzu altında bulunmasıyla bu bölgedeki Müslümanlara hac yolu açılacaktı (84). Müneccimbaşı, Don -Volga kanal projesi fikrinin esâsında Kefe sancağı beyi Kasım Bey'den ne'şet ettiğini kaydeder. Kasım Bey gönderdiği arzında "... Azâk Denizi'ne dökülen Ten suyu ile Harezem Denizi'ne mülâki olan İtil suyu'nun çok mesâfe olmayub eğer bu iki nehir birbirine i'sal olursa, sefâin-i İslâmiyye Karadeniz'den Azâk Denizi'ne andan Ten suyu'na dahil olub ol tarafı teshir eyedikten sonra Harezem ve Gilân ve Şirvan ve Cürcan vilâyetlerini asân vechile teshîri mümkün olur" (85) demektedir.

Fransız elçisinin raporu Osmanlı tarihçilerini tamamıyla doğrulamaktadır. Ona göre, gaye "... Şirvân'a erzâk ve mühimmât sevk etmek maksadıyla Hazer Denizi'ne inmek için Don ve Volga nehirleri arasında bir kanal açmaktır." Avusturya elçisi de, Astrahan'ı zaptetmek ve böylece kuzey ve doğu ticâret mallarını İstanbul'a daha kolay getirmek için Padişah'ın Don-Volga nehirleri arasında deniz taşımacılığına müsâit bir kanal açmak istediğini söylemektedir. Kırım'daki Rus elçisi Nogay ise, hacca giden Buhâralıların ve Hivelilerin, Moskof eline düşen Kazan ve Astrahan'ın kurtarılması için Padişaha başvurduklarını, o-

(84) Peçevi, *Tarih*, I, İstanbul 1283, s. 469.

(85) Ahmed b. Lütfullah Müneccimbaşı, *Sahaifü'l-Ahbâr* (Tercüme: Nedim), III, İstanbul 1295, s.522; Aynı görüşler için bkz. Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukûat*, I, İstanbul 1294, s.118.

nun da Astrahan seferine yol açtığını belirtmektedir (86).

Bu şartlar altında Don-Volga kanal projesinin ön hazırlıkları başladı. Sokullu Mehmed Paşa, mezkûr havâlinin durumu ile iki nehir arasındaki mesâfe hakkında gerekli bilgiyi edindi. Bununla da yetinmeyerek Şıkk-ı Sâ nî Defterdârı Çerkes Kasım Bey'i Kefe Şancağına tâyin etmek suretiyle onun bilgisinden istifade etmeye çalıştı. Kasım Paşa idâresindeki Türk kuvvetleri ve teknisyenleri 1569 ilkbaharında Don-Volga bölgesine giderek kanal açılması için gerekli çalışmalara koyuldular. Keyfiyet, Kırım Hanı Giray'a bildirildi (87). Fakat Giray Han İstanbul'un emrine rağmen, Osmanlı nüfûzunu, muhtariyetini kaybedeceği düşüncesiyle arzu etmemişdi. Kanal bölgesi arazisinin engebeli olması da buna eklenince, Kasım Paşa durumu İstanbul'a rapor ederek nasıl hareket etmesi gerektiği hakkında bilgi edinmek zorunda kalmıştı. İstanbul, Kasım Paşa'ya kanal çalışmalarını ertesi bahar yürütmesi için Kırım'a dönmesini emretti. Kırım'a dönmeden önce Astrahan'ı kuşatma gayreti de başarısızlığa uğradı (88).

Don-Volga kanalı projesi, bir taraftan Sokullu'nun İstanbul'daki rakiplerinin, Osmanlı kuvvetlerinin Akdeniz'de toplanması zarûretini ileri sürerek bu sefere muhalif olmaları (89), diğer taraftan Devlet Giray Han'ın

(86) H. İnalçık, "Osmanlı - Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü", *Belleten*, XIII, Sayı 46, ss. 372-373.

(87) Halil İnalçık'ın bazı tarih yanlışlarına temas etmesine rağmen Astrahan seferinin vesikâlarla izâhı için bkz. Ahmed Refik, "Bahr-i Hazer- Karadeniz Kanalı ve Ejderhan Seferi", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuâsı*, Sayı, 43, İstanbul 1333 ss. 1-14

(88) A. N. Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 127.

(89) H. İnalçık, *The Ottoman Empire; The Classical Age 1300-1600*, London 1973, ss. 59-60.

Osmanlı nüfûzunu bölgede istememesi (⁹⁰) neticesinde akım kalmıştır. Bu arada Kâtip Çelebi'nin görüşlerini zikretmeden geçemeyeceğiz: "Kıssadan hisse budur ki, küçük adamla büyük işe mübâşeret câiz değildir. Maslahâtın münâsib serkârı gerek. Zikr olunan husûsa bir Padişah varub zamanıyla mübâşeret itse ancak uhdesinden gelebilir ve makûle işler sahib-i himmet-i Padişah işidir. Vüzerâ ve serdârlar kârı değildir" (⁹¹).

D- ASTRAHAN SEFERİNDEN SONRA HAC YOLU MESELESİ

Don-Volga kanal projesi başarısız kalmasına rağmen Türkistan Müslümanlarının değişik yollardan hacca gittiklerini görüyoruz. Nitekim İstanbul'a gelen Taşkend Hâkimi Derviş Han'ın elçisi Seydi Ali ile mâiyyetini sağsalim Hicaz'a ulaşmaları için Şam Emirü'l-haccına bir hüküm gönderilerek (⁹²) bir baş tayin edilip, yolda emniyetlerinin sağlanması ve elçinin adamlarından biri öldüğü takdirde mallarına dokunulmaması emredilmişti (19 Şaban 979 /6 Ocak 1572). Fakat, Taşkend hâkiminin elçileri Basra'ya gelince eski beylerbeyi Ali tarafından "bac" diye ikibinbeşyüz (2500) lârî vermek zorunda bırakılmıştı. Bunun telafisi i-

(⁹⁰) 1570'den sonra Osmanlı-Rus ilişkileri, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile savaş istememesi üzerine Rus Çarı'nın elçisinin kabul edilmesi ve Astrahan yolunun açılması belirtilmesiyle, sakin bir döneme girmişti. Ö. Gökbilgin, Devlet Giray Han'ın 1571'de Moskova seferine çıkmış olmasına bakarak kanal projesinin tahakkükunda isteksiz gözükken Kırım Hanı üzerinde Rus tesirinin bulunmadığını kaydetmektedir. Bkz. Özalp Gökbilgin, *1532-1577 Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasi Durumu*, Ankara 1973, s. 86.

(⁹¹) Katip Çelebi, *Tuhfetü'l - kibâr*, İstanbul 1329, s.86.

(⁹²) Şam Emirü'l-Haccına hüküm, *MD*, Nr. XVI, s.375.

çin Bağdad Beylerbeyisi'ne hüküm yazılmış ve İslâm memleketlerinden bac alınmadığı belirtilerek paranın alınıp elçilere iade edilmek üzere Şam Beylerbeyisine gönderilmesi istenmiştir (23 Şaban 979 / 10 Ocak 1572) (93).

Muhtemeldir ki, Taşkend elçisinin parası ödenmediğinden dolayı Bağdad Beylerbeyisine yeni bir hüküm gönderilmiş (94); Basra Beylerbeyisine akçelerin ödenmesi için "emr-i şerîf" çıkarıldığı, durumun beylerbeyi ve defderdâr-dan sorulduğu belirtilerek Basra'da elçiden alınan 33333 Bağdad akçesinin iâdesi hususunda "Basra kulları mevâcibi için" Şam beylerbeyisine göndermesi istenmiştir (20 Safer 980 / 2 Temmuz 1572). Aynı tarihli bir hüküm de Şam Beylerbeyisine gönderilmiştir(95). Bu hükümde, Bağdad Beylerbeyisinin adı geçen bac akçesini alarak Şam Beylerbeyisi'ne göndermiş olduğu haber verilmiştir. Bundan sonra da Basra yolunun Türkistan Müslümanları tarafından kullanılmaya devam edildiği 25 Ağustos 1573 (26 Rebiülahir 981) tarihli Basra Beylerbeyisine gönderilen bir hükümden anlaşılmaktadır. Bu hükme göre, Taşkend hâkimi elçisinin adamlarının yaptıkları ticârette uğradıkları zararın karşılanması istenmiştir(96).

Bu arada, Buhara Hâkimi II. Abdullah Han (1558-1598), Harezmi'ni alarak Türkistan'ın siyâsî birliğini yeniden sağlamıştır. Ayrıca, Osmanlı Devleti nezdinde "hac yolu" meselesini canlı tutmaya çalışmış ve Emir Abdullah adlı elçisini İstanbul'a göndererek bağlılığı ile birlikte Horasan ve Irak yolunda rafızîlerin hareketlerinden bahsetmiştir (97). Osmanlı Padişahınının Buhara Hânına yazılan nâ-

(93) Bağdad Beğlerbeyisine hüküm, MD, Nr. X, s. 88.

(94) Bağdad Beğlerbeyisine hüküm, MD, Nr. XIX, s. 172.

(95) Şam Beğlerbeyisine hüküm, MD, Nr. XIX, s. 173.

(96) Basra Beğlerbeyisine hüküm, MD, Nr. XXII, s. 264.

(97) Buhara hanı Abdullah Han tarafından takdim olunmuş nâmenin suretidir., Feridun Bey Münşeâtı, II, ss. 565-566.

mesinde (98), Maverânnehir halkının emniyet içinde hac etmeleri için her türlü kolaylığı göstermeye dinen mecbur olduğu ve babası Zigetvar alındıktan sonra vefât edip kendisi tahta çıktığı; ve yine bir deniz seferine (99) hazırlandığını belirtilmiştir (21 Zilkâde 980 / 25 Mart 1573).

Osmanlı Padişahı II. Selim'in bu konuda oldukça duyarlı olduğunu müşâhade etmekteyiz. II. Selim'in hassâsiyetini Osmanlı Devleti'nin diplomatik ilişkilerde takip ettiği politikanın genel prensiplerinden ayrı düşünemeyiz. Nitekim, hacdan dönen Semerkand ulemâsından Mevlâna Muslihiddin Taşkendî ile arkadaşı Hafız Hüseyin'in emniyet ve selâmetle "vatan-ı asliyesine müteveccih olması" için yol üzerindeki kadı ve beylere hükümler gönderilmesi (100); hatta Kefe beyine irsâl olunan bir hükümle de (101), Azâk tarafı emirlerinden Yahşi Saât Mirzâve İslam Mirzâ'ya haber ve adam ulaştırıp Buhara elçisinin kolaylıkla İtil suyunu geçmesine yardımcı olmalarının sağlanmasının istenmesi bu cümledendir (7 Muharrem 981 / 10 Mayıs 1573).

Ancak, adı geçen Nogay mirzâları bir müddet sonra Azak iskelesinde Türkistan hacılarından gümrük akçesi almaya başlamışlardır. Bu konuda şikayetler İstanbul'a ulaşınca, Azak beyi durumdan haberdâr edilmiş ve Nogay mirzâ-

(98) Buhara hanı Abdullah Han'a nâme-i hümâyûn yazılar, MD Nr. XXI, s.193.

(99) Muhtemelen 1571'de İnebahtı'da yenilen Osmanlı donanmasının 1572 Haziran'ında çıkaracağı Akdeniz Seferi kasedilmektedir.

(100) Südde-i saâdetinden han hazretlerine varınca yol üzerinde vaki olan kadınlara hüküm, MD, Nr. XXI, s.249 (3 Zilhicce 980 / Nisan 1573); Özü'ye varınca yol üzerinde vâki olan beğlere ve kadınlara hüküm, MD, Nr. XXI, s. 264 (16 Zilhicce 980 / Nisan 1573).

(101) Kefe Beyine hüküm, MD, Nr. XXI, s.304.

larının hacıları hiç bir surette rahatsız etmemelerinin temini istenmiş; gerekirse Devlet Giray Han ile işbirliğine gidilmesi hükmedilmiştir (3 Muharrem 982 / 26 Nisan 1574) (102).

Türkistan Müslümanlarının hac yolu boyunca karşılaştıkları güçlüklerin halli konusunda Osmanlı Devleti'nin gösterdiği duyarlılık hangi sebeplere dayanmakta idi? Osmanlı - Özbek siyâsî ilişkilerinde özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında itibâren müşâhade ettiğimiz "Osmanlı has-sâsiyeti", sadece Türkistan hacılarına mı yönelikti? Yoksa, Osmanlı Devleti'nde genel geçer bir uygulama mıydı?

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, 1517'de Mısır'ı fethedince Arabistan, Mısır, Suriye Osmanlı topraklarına katılmış ve Osmanlı Sultanı'nın statüsü radikal bir şekilde değişikliğe uğrayarak bütün Müslümanların; Mekke ve Medine ile hac yollarının koruyucusu durumuna yükselmişti. Bu da her Müslüman hükümdarın kullandığı halife ünvanını taşımasından da önemliydi. Çünkü, Osmanlı tebaâsı gözünde yönetimin meşruiyet kazanması ancak Sultan'ın gördüğü belirli fonksiyon sayesinde mümkün olabilmisti. Bunu gerçekleştirebilmesi için Osmanlı hükümdarı, klâsik gazâ olgusunu geniş tutarak bütün İslam dünyasını himâye etmeye çalışmıştır ki, XVI. yüzyıl dünyasında bu hareketin Osmanlı Devleti'ne Müslümanlar nezdinde haklı bir üstün-

(102) Azak Beyine hüküm, MD, Nr. XXIV, s.156.

lük ve meşrûluk kazandırdığı söylenebilir (¹⁰³).

Bundan sonra, Osmanlı Devleti'nin mukaddes topraklara ayrı bir önem atfettiği, giriştiği imâr faâliyetleriyle daha aktif olduğu gözlenmektedir. Nitekim, aynı yüzyılın ikinci yarısıyla beraber Mekke ve Medine'de dinî-abidevî binâlar inşâ edilmiştir. Sözcelişi, Kanûnî, Mekke'de kendi adına medrese ile imâret kurmuş ve Sadrazâm Sokullu Mehmed Paşa, Mekke ve Medine'de Mimar Sinan'a birer hamam yaptırmıştır. Ayrıca, şehir içinde yapılan binaların yanı sıra hac yolunda girişilen kale ve su yolları yapımı ile tâmirlerini saymak gerekmektedir. Hiç şüphesiz, bu inşâ faâliyetleri kemmî bakımından yeterli değilse de Medine ve özellikle Mekke'deki çalışmalar, Osmanlı Devleti'nin diğer yerleri ile karşılaştırıldığında hac vakıasının Osmanlı siyâsetindeki izâff önemi daha iyi anlaşılmiş olacaktır (¹⁰⁴).

Osmanlı Devleti'nin hac vakıasına yaklaşımı, Osmanlı-Özbek siyâsi münâsebetleri çerçevesinde değerlendirilirse, dinî unsurlar etkili olmasına rağmen siyâsi endişelerin ağırlık kazandığını müşâhade ediyoruz. Osmanlı - İran harplerinde askerî ve siyâsî yönden Özbeklerle ittifâk kuran Osmanlı Devleti 1555 Amasya Antlaşmasına Özbeklerle ilgili

(¹⁰³) H. İnalçık, gazâ ile cihâdı ayrı mütalaâ etmektedir. Ona göre "gazâ" kavramı, klâsik cihâd kavramından biraz geniş bir anlama sahiptir. Bkz. H. İnalçık, *The Ottoman Empire* s.57; Siyâset sosyologu Şerif Mardin gaza olgusunu İslam toplumunda yaratıcı olmanın en başarılı şekli olarak görmektedir. Geniş bilgi için bkz. Ş. Mardin, *Din ve İdeoloji*, İst. 1983, ss. 66-67.

(¹⁰⁴) Suraiya Faroqhi, "Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Anlayışı ve Hac Olgusu", *X. Türk Tarih Kongresinde sunulan tebliğ*. Esâsında, daha geniş çaplı bir araştırmanın nüvesini teşkil ettiğini öğrendiğimiz bu tebliği bize gönderme nezâketinde bulunan tebliğ yazarına çok teşekkür ederim.

bir hüküm koydurmasına rağmen İran'dan muzdârip Özbeklerin yardım istekleri antlaşma ileri sürülerek reddedilmişti (105). Aynı siyâsî tutumun hac yoluyla ilgili gözüken Ejderhan seferi sırasında da sergilendiğini görüyoruz. Nitekim Sokollu, mezkûr seferi tek sebebe (hac yolu) bağlamamakta; Don-Volga kanalı açıldığı takdirde Rusya ve İran'a karşı sağlanacak stratejik ve lojistik üstünlükten bahsetmektedir (106).

Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, Osmanlı Devleti, Özbek Hanlıklarıyla siyâsî ilişkilerinde, gerek hac yolu ve gerekse diğer mes'elelerde dinî unsurlar kullanılmakla beraber pragmatik bir tavır göstermektedir. Bu tutum, ister devletin meşruiyet gayretlerinden ve isterse diplomatik ilişkilerin "durum mantığı"ndan kaynaklanmış olsun tamamıyla siyâsî nitelik taşımaktadır.

E- II. ABDULLAH HAN'IN TÜRKİSTAN BİRLİĞİ'Nİ SAĞLAMASI ve OSMANLI - ÖZBEK İTTİFAKI

Bu arada, Şah Tahmasp'ın öldürülmesinden (1576) sonra İran'da başlayan kargaşalığın yol açtığı Osmanlı-Safevî savaşı (1578-1590) sırasında Osmanlı-Özbek ittifâkının yeniden canlandığını görüyoruz. II. Abdullah Han (1557-1598), kendisine isyân eden hanedan üyeleriyle çetin mücadelelere girişerek 1573-1583 yılları arasında, sırasıyla Belh, Semerkand, Taşkend ile Sir Deryâ'nın kuzeyinde kalan bölgeyi ve Fergâna'yı itaâti altına almış ve Türkistan birliğini tesis etmişti (107). Silahlı tüccarlar

(105) *Feridun Bey Münşeâtı*, II, ss. 84-85.

(106) Peçevî, *Tarih*, I, s. 469.

(107) W. Barthold, "Abdullah II" mad.; *I.A.* I, s. 34.

sayesinde Volga havzâsı ve Türkistan Halkını tedirgin ettiğini görmüş ve bu Rus saldırısını durdurmak için Osmanlı Devleti'ne elçiler göndererek yardım talebinde bulunmuştur. Diğer taraftan, 1581'de Şeybânîlerden Küçüm Han'ın uzun süre idare ettiği Sibir Hanlığı'nın yıkılması, Nogay mirzâları ile II. Abdullah Han'ı İstanbul ile münasebetlerini sıklaştırmasına yol açmıştır⁽¹⁰⁸⁾. II. Abdullah Han, Eylül 1587 (Şevvâl 995)'de bir elçisini İstanbul'a göndermiştir. Elçi, maktûl Kırım Hanı Mehmet Giray'ın oğlunun Rus Çarı'na ilticasından sonra fazla askeriyle Ejderhan kalesine hücum ederek Kırım'daki İslâm ahâliden intikâm almak istediğini söylemiş ve hemen o tarafa İslâm askerlerinin gönderilmesini istemiştir. Bunun üzerine ilk önce İslam Giray Han'a "kuzeyde Mirzaların Kırım tahtında koyup ve devlet tarafından dahi donanma gemileriyle muhafaza için İslâm askeri gönderilmesi uygundur" diye fermân çıkarılmıştır (Şevvâl 995 / Eylül 1587) ⁽¹⁰⁹⁾. Aynı tarihte Tatar Emirlerinin başı Şirin Ali Beg'e gönderilen hükümde ⁽¹¹⁰⁾, Ejderhan'ın Devlet Giray Han devrinde herşeye rağmen fethedilemediği ve şimdi Şirvan alınmış olduğundan Ejderhan'ın fethinin kolaylaştığı ve Özbek Hanı Abdullah'ın dahi yardım edeceği ve bunun için de İslam Giray ile müşâvere edip fethin ne suretle gerçekleşeceği hakkında bilgi verilmesi istenmiştir. Fakat, bu çabalar "hüküm" safhasından ileri geçememiştir.

Öte taraftan Osmanlı - İran harfleri yeni boyutlar kazanmıştı. Safevîlerin Şirvan vâlisi Selman Han'a esir düşen Piyâle Bey, götürüldüğü Kazvin'den kaçmış ve Abdullah

(108) H. İnalçık "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanal Teşebbüsü", *Bulleten*, XII, sayı 46, ss. 392-393; A. N. Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 166.

(109.) Mustafa Selânikî, *Tarih-i Selânikî*, I. Klaus Schwarz neşri, Freiburg 1970, ss. 227 - 230

(110) Umerây-ı Tatar'ın başları olan Şirin Ali Beg'e hüküm, MD, LXII, s. 102.

Han'ın elçisi ile 1582 Nisan ortalarında (Rebiü'level Evâsıd 990). İstanbul'a gelmişti⁽¹¹¹⁾. Vezir Osman Paşa'ya gönderilen bir hükümde ⁽¹¹²⁾, Buhâra Hanı Abdullah'ın İran'a hücum edeceği bildirilmiştir. Bu arada İran'ın elçileriyle getirdiği barış teklifi şartlar uygun olmadığından savaşa devam edileceği haber verilmiş; aynı zamanda bu mesajın Buhara elçisi ile Piyâle Bey vasıtasıyla Şirvan yolu üzerinden Buhara ülkesine gönderildiği kaydedilmiştir (Cemaziye'level 990 / Mayıs 1582).

Bu siyâsi gelişmelerin ardından 1583 Haziran'ında Özdemir oğlu Osman Paşa, İran'ın Gence Vâlisi İmam Kulu Han'ı yenerek kuzey Kafkasya'yı fethetmiştir ⁽¹¹³⁾. Osmanlıların Şirvan ve Demirkapı taraflarında faaliyette bulunması, râfızî unsurların arzettiği tehlike sonucundaydı. Çünkü bu bölgeler stratejik önemi haiz olmakla beraber Türkistan hacı ve tüccârlarının güzergâhını oluşturmaktaydı.. Bunun üzerine Osmanlı Padişahı III. Murad hem râfızî unsurlarla, İran hükümdarlarının tutumlarına temas ederek işbirliği teklifinde bulunmak, hem Bağdat, Musul ve Şehrizor memleketlerinin fethini müjdelemek ve hemde Irak-ı A-cem'in fethedilmesi gerektiğini bildirmek üzere II. Abdullah Han'a bir mektup yazmıştır ⁽¹¹⁴⁾. Ardından 1588'de Özdemir oğlu Osman Paşa, III. Murad'ın emri gereğince Bakü'den deniz yoluyla Piyale Paşa idaresinde içi toplar ve başka harp aletleriyle dolu kayıkları yeniçeri birlikleriyle

(¹¹¹) Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münasebetleri*, 1578-1590, İstanbul 1962, s. 86.

(¹¹²) Vezir Osman Paşa'ya hüküm, MD, Nr. XLIV, s. 72.

(¹¹³) B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münasebetleri*, 1578-1590 ss. 121-128.

(¹¹⁴) Merhum ve Mağfur Sultan Murad Han zamanında Özbek Hanına irsâl olunan nâmedir., Sarı Abdullah Efendi, *Düstürü'l-İnşâ*, TSMK, R. 1940 119 a-124 b (1587-1588 arası yazılmış olmalı)

göndermiş; rafızîlere karşı ortak harekete geçilmesini istemiştir⁽¹¹⁵⁾.

Bundan önce II. Abdullah Han, birkaç kuşatmadan sonra Herat'ı istilâ ve Şiâ halkı tamamen idâm etmişti. (1587). Ertesi sene Horasan'a gönderdiği oğlu Abdü'lmümin Han Meşhed'i zaptetmiş; Abdullah Han'da Nişâbur, Sebstar, İsfârân, Hayabâd ve Hezâr şehir ve kaleleri eline geçirmişti (116). Özellikle Hoşağın bölgesindeki fetihleri durdurmak için Abdullah Han, Dost Muhammed Beg ve Hüseyin Beg vasıtasıyla İstanbul'a bir mektup göndermiş (117) ve Piyâle Paşa'nın geldiğini de haber vererek, rafızîlerin ortak hareketle yok edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Ayrıca, zikredilen mektupdan öğrendiğimize göre, II. Abdullah Han, Horasan'da fetihlerine devam ederken, rafızîler Hind hükümdarı Ekber Şah'a başvurarak ondan yardım istemişlerdir. Bunun üzerine Ekberşah, Özbek hükümdarına bir mektup yazarak rafızîlerin yardımına gideceğini bildirmiştir. II. Abdullah Han ise cevâbi mektubunda aslında Hind Padişahı ile barış içinde yaşadığını bildirerek barışın ancak, o vilâyetlerin

(115) Z. V. Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, s. 135, Oysa Ebu'l Gazi Bahadır Han, Piyâle Paşa'nın Hind yoluyla Buhara'ya gelip, üç yıl kaldığını, II. Abdullah Han'ın hediyelerle onu geri gönderdiğini ve fakat Ürgenç'de Harezmlilerin onun mallarına el koyduğunu kaydeder. Bkz. *Türk Seceresi*, (Türkiye Türkçesine çeviren Rıza Nur), İstanbul 1925, s. 270.

(116) *Hammer*, VI, s. 151.

(117) Sultan Murad Han'a Abdullah Han'dan gelen nâme-i hümayûnun tercümesidir *Münşeât Mecmuâsı*, Süleymaniye Kütüphanesi, Es'ad Efendi Kitaplığı, Nr. 3345, 32b-34a.

fethi ve hac yolunun açılmasıyla mümkün olacağını belirtmiştir. Muhtemeldir ki, Hind Padişahı Ekberşah, İran'ı istilâ neticesinde kuvvetlenecek Özbek Hanlığı'nın Hindistan için oluşturacağı tehlikeyi sezerek Osmanlılara karşı İran'a yardım etmek için Hind ve Özbek devletlerinin denge siyâsetî gütmesini istemiştir (118).

III. Murad, Turan ülkesinden gelen mektuba verdiği cevapda (119) Gürcistan, Revan ve Nahçıvan'ın fethinden sonra aynen Herat gibi Tebriz ve Irak-ı Acém'in râfızflerden kurtarılması için Vezirâzâm Özdemir oğlu Osman Paşa'nın tâyin edildiği ve neticede Tebriz'in alındığını haber vermiştir. Ayrıca İran Şahı, Herât ile uğraşırken, Osmanlı kuvvetlerinin Gence'ye varıp (120) muhkem kaleler inşâ edildiği, amacın Erdebil ve Kazvin olduğu; ittifâkın gerekliliği üzerinde durulmuştur.

Batı'da Osmanlıların hücumundan ziyâde doğuda Özbeklerin taârruzundan sıkılan I. Şah Abbas 12 Mayıs 1588'de Kazvin'den çıkarak Horasan'a yönelmiş; ancak, gerek Özbeklerin Herât'ta sağlamca yerleşmesi ve askerlerinin çokluğu ve gerekse Osmanlıların Hemedan ile Karabağ'a yürüdükleri haberinin kendi askerleri arasında yayılması üzerine doğan hoşnutsuzluk karşısında Osmanlılarla anlaşmak için geri dönmüştür (121). Osmanlı-İran harbini sona erdiren İstanbul Ant-

(118) H. Bayur, *Hindistan Tarihi*, II. ss. 144-146.

(119) Müşârü'riyle Özbek Hükümdarı Abdullah Han tarafına yazılan mektub-u sâminin suretidir. *Feridun Bey Münşeâtı* II, ss.243-244; *Münşeât Mecmuası*, Süleymaniye Kütüphanesi, Es'ad Efendi Kitaplığı, Nr. 3345, 28a-32a.

(120) Gence havâlisinde başarılı faâliyetleri, 1588'de İran üzerinde serdar olan Ferhad Paşa yürütmüştü. Bkz. *Hammer*, VI, s.151.

(121) F. Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi (1451-1590)*, s. 376.

laşmasında (21 Mart 1590) Osmanlılarda olduğu gibi Özbeklerin İran'da aldığı yerlerin muhafazası kabul ettirilmiş; buna karşılık Özbeklerde İran'a müdahaleden vazgeçirilmişdir. Zaten 1590 sonbaharında II. Abdullah Han, bugünkü Afganistan'ın batısında ve İran-Horasan bölgesindeki yerleri feth eylemiş durumdaydı (122). İran'a karşı Özbeklerin bu üstünlüğü 1590 Osmanlı-İran barışında belirleyici bir rol oynamıştır.

1590 Osmanlı - İran barışından sonra gerek III. Murad ve gerekse Ferhad Paşa, Özbek hükümdarına gönderdikleri mektuplarda, yapılan antlaşmanın nasıl gerçekleştirildiği hakkında Özbek hükümdarı II. Abdullah Han'a bilgi vermişlerdir. Ekberşah ile râfızîler konusunda anlaşamayan II. Abdullah Han, 1591 yazında Bistâm ve Damgâm'ın fethini bildirmek üzere Muhammed Hıtayf'yi İstanbul'a göndermiştir. III. Murad, gelen fetihnâmeye cevabında memnuniyetini izhâr etmiş, Şah Abbas'ın aman dileyip barış istediğini ve yapılan akde uymasını bildirmiştir (123). Aynı şekilde Ferhad Paşa, İcan ile barış yapıldıktan sonra Özbek hükümdarına Muhammed Hıtayf'nin getirdiği nâmeyle de temas eden ayrıntılı bir mektup göndermiştir. Ferhad Paşa, kendisi gibi Osmanlıların da batıdan harekete geçip râfızîleri te'dip etmeyi kararlaştırmış iken İran Şahı'nın kardeşinin oğlu Haydar Mirzâ'yı İstanbul'a yollayarak barış istediğini, halkının rahatı için barışa razı olduğunu beyan etmiştir. Ferhad Paşa'nın gönderdiği mektubunda dikkati çeken bir diğer nokta, Osmanlı-İran barışında biraz evvel temas ettiğimiz Özbeklerin konumudur: ... Madem ki, ol cânib cadde-i ita'âtden'udûl ve inhirâf göstermiye, sa'âdetlü padişâh-ı cihân-penâh hazretleri cânibinden dahi şerâ'it-iâhd u amâne riâyet olunur ve

(122) F. Kırzıoğlu. a.g.e., s.381.

(123) Müşârü'nîleyh Sultan Murad Han uhdesinde zikrolunan nâme-i hümâyûna cevâb bu vechile yazılıb gönderilmiştir, *Münşeât Mecmuâsı*, Süleymaniye Kütüphanesi, Es'ad Efendi Kitaplığı, Nr: 3345, 35a-40a.

câhib-i sa'âdet me'âbları savbına dahi bir nâ-şâyeste vaz ve hareket zâhir olmayub . kuvvet-i kahire ve savlet-i bâhire ile feth ittiginiz vilâyetler kemâkân elinizde durmak üzere cenâb-ı sa'âdet-nisâbınızdan sâ'ir yerlerine tecavüz olunmayub kana'ât oluna, Eger alınan vilâyetlerine gerü dahl u tecavüz idüp üzerlerine asker gönderirsesa'âdetlü padişâh rub-ı meskûn ile mün'akid olan muvâlat ve müsâvatınız sedd-i sedîd-i İskender gibi sâbit ve üstvâr olduğu mahall-i istibah değildir. Size muhalâfet iden bu câhibe dahi "adem-i İta'at itmiş olur. Her vechile, bu canibden dahi i'ânet ve müzâheret olunur ...". Ne var ki, Osmanlı İnan barışı verilen teminâta rağmen Şah Abbas'ın Horasan ülkesine hücumlarına engel olamamış ve Abdullah Han İnan karşısında yalnız kalmıştır (¹²⁴).

Bir süre sonra, Özbek hükümdarı II. Abdullah Han, Harezmi hükümdarı Hacim Han'ı mağlup ederek Vezir kalesini almış, Hacim Han'da oğullarıyla İnan Şahı'na ilticâ etmiştir (¹²⁵). II. Abdullah Han, yaklaşan İnan tehlikesi karşısında İstanbul'dan bir miktar askerî yardım istemek üzere Onbaşı Bahadır (¹²⁶) adlı elçisini göndermiştir ki, bunu III. Murad'ın cevabnâmesinden öğreniyoruz (¹²⁷). Ancak, Osmanlı Padişahı mevcut barışı ileri sürerek yardımın yapılamayacağını bildirmiş, iki devlet arasındaki dostluğun devamını diledikten sonra ilkbaharda Fransa ve İspanya krallarına yönelik bir deniz savaşına çıkılacağını belirtmiştir. Çağalazâde Sinan Paşa'nın II. Abdullah Han'a yaz-

(¹²⁴) Müşârü'îleyh Özbek Hâkimi Abdullah Han tarafına Serdâr Ferhad Paşa tarafından yazılan mektubun suretidir, *Feridun Bey Münşeâtı*, II. ss. 239-241.

(¹²⁵) Ebu'l Gazi Bahadır Han, *Türk Seceresi*, s. 279.

(¹²⁶) İ. H. Uzunçarşılı, gelen Özbek elçisinin adını Addaş olarak vermektedir. Bkz. *Osmanlı Tarihi*, III/2, Ank. 1982 s.255.

(¹²⁷) Sultan Murad uhdesinden Buhara hâkimi Abdullah Han'a Nişancı Hamza marifetiyle yazılan nâme-i hümayun, *Münşeât Mecmuâsı*, Süleymaniye Kütüphanesi, Es'ad Efendi Kitaplığı, Nr. 3345, 21b-23a (kenarda).

dığı mektuba göre, Özbek hanının Harezmi ülkesine yaptığı seferin sebebi, III. Mehmed'in tahta cülûsunu tebrik için gelen Buhara elçisiyle bazı hacıların Harezmi hâkimlerince yollarının kesilip mallarının yağma edilmesidir (128).

Gerek Hadım Hasan Paşa'nın (129) ve gerekse Cerrâh Mehmed Paşa'nın (130) Özbek hükümdarına yolladıkları mektuplarda Harezmi ve Mangışlak taraflarının Hacim Han'ın tasarrufunda iken hac ve ticaret yolunun güvenli olduğunu bildikleri belirtilmiştir; "... târik-i mezbûrda bir hâciz ve mâni varsa, imâte ve izâle idüb hüccâc-ı beytü'l-haram ve tüccâr-ı memâlik-i İslâm adet-i kadime üzre gelüb gitmek bâbında mesâî-i cemile mebzûl buyurula..." demek suretiyle durum sorulmuştur. Anlaşıyor ki, adı geçen bölgede hac yolunun güvenliği tehlikeye düşmüş ve vaziyet Osmanlı Sultanına bildirilerek tedbir alınması istenmiştir.

1590 barışından sonra Şah Abbas, Celâlî isyânları ve batıda 1593'den beri devam eden Avusturya savaşıyla güç durumda kalan Osmanlı Devleti'nin meşguliyetinden ziyâde siyle yararlandı; elinden çıkmış olan ülkeleri geri almaya başladı (131). Şah Abbas'ın istirdâd faaliyetlerinde II. Abdullah Han ile oğlu Abdülmümin'in Belh hâkimi iken babasına isyân etmesi de önemli rol oynadı. İskender Mün-

(128) Sadrazamın Buhara Hanına yazılmış güzel mektubudur. Sarı Abdullah Efendi, *Düstûrû'l-İnşâ*, Üniversite Kütüphanesi TY, Nr.1252, 108b-110b; Mektubun tercümesi için bkz, A. Sarıyar, a.g.t., ss. 92-93.

(129) Özbek hâkimi Abdullah Han tarafına Vezir-i âzâm Hadım Hasan Paşa tarafından yazılan mektub-u sâminin suretidir., *Feridun Bey Münşeati*, II, ss. 237-239.

(130) Müşarü'n-Nileyh Özbek hâkimi Abdullah Han tarafına Vezir-i âzâm Cerrah Mehmed Paşa tarafından yazılan mektub-u sâminin suretidir., *Feridun Bey Münşeati*, II, ss.241-242.

(131) İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, Ank. 1983, ss. 64-65.

şî'ye göre, o âna kadar II. Abdullah Han'ın gücünden çekinen Kazak Sultanları Abdü'lmümin'in isyân haberini duyunca ayaklandılar. Buna, Şah Abbas'ın Harezmi Özbekleriyle anlaşıp; Meşhed, Merv, Herât'ı fethetmesi de eklenince, bu II. Abdullah Han'ın sonu oldu ve 6 Şubat 1597'de öldü (132).

II. Abdullah Han'ın ölümünden sonra ortaya çıkan karışıklık uzun süre devam etmiştir. Babasına karşı ayaklanmış olan Abdü'lmümin Han'da düşmanları tarafından katledince, Şeybânî Han neslinin kesilmesine sebep olmuştur. Bu karışıklık Canibeg sülâlesinden II. Abdullah Han'ın eniştesinin kardeşi Baki Muhammed'in 1599'da Özbek tahtına çıkmasıyla sona ermiştir. Şah Abbas'da tamamıyla Horasan'ı nüfûzu altına almıştır. Bunun üzerine Baki Muhammed Han, İstanbul'a Hacı Abdülbaki adlı elçisini göndermiş, dostluk dilekleriyle kendisine İranlılarla savaşmak için top ve tüfek verilmesini rica etmiştir. İstanbul'da Özbek elçisini kabul eden Şirvân beylerbeyi Vezir Yemişçi Hasan Paşa Padişaha sunduğu telhisinde, (133) "... müşârü'lileyhin elçisine 20 kıt'a tûfeng verelüm ve darbzen vermiyelim zirâ bunlar tûfeng ve darbzeni kızılbaşla ceng eylemek için isterler. Buhara

(132) H. Howorth, *History of the Mongols*, II/2 ss.737-738; Daha 1596'da Abdullah Han'ın Kul Baba vasıtasıyla dostluk müracaâtına muhatab olan Şah Abbas, Abdü'lmümin'in ölümünden sonra Her'at'a hâkim olan Harezmi Din Muhammed Sultaan ile yaptığı savaşı müteâkip Herât'ı fethetmiş (1598) bu feth haberini Osmanlı Sultanına bildirmiştir. Bkz. B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, 1590-1612 İ.Ü. Ed. Fak., Habilitasyon tezi, (Genel Kitaplık Nr. 15), İstanbul 1965 ss.39-41.

(133) Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Ait Belgeler Telhisleri 1597-1607*, İstanbul 1970, ss. 79-80.

Hanı, sünnî müslümandur; bunların hâtırları ri'âyet olunmak lâzımdır; zaman ile gerek olurlar hattâ kızılbaş ile mâbeynimuz mukaddemâ ceng ü cidal üzre Astâne-i sa'adet' den bunlara nâme-i hümâyûn gönderilüb kızılbaşın üzerine yürümek teklif olundukda mübalağa askeri ile ol câ nibden kızılbaş üzerine yürüyüb nice memleketlerin almağla kızılbaş bunlardan ziyâde zebûn olub bu câ nibe çok fâideleri olmuş idi. Egerçi kızılbaşla şimdi mâbeyn sulh u salâh olmuşdur; bunlar sahile ceng üzre olmağın şah harekete kâdir olmaz; belki şah bunlar ilk ceng üzre olmaya idi bir nâ-hemvâr vaz'ede idi: hasılu'l kelâm evlâsı budur ki, hem Buhara Hanının ve hem de Şahı acemin hâtırı ri'âyet oluna; din u devlet-i maslâhat bu asıl mahallerde fikr ü mülâhaza idüp lâyıf olanı eylemekle ilerü varur..." demekle askerî yardımların Şirvan beylerbeyince karşılanmasını istemiştir. Buna binâen Osmanlı Padişahı, Özbek Hanı'nın elçisiyle bir mektup yollamış; özellikle Barak Han ile II. Abdullah Han'a yapılan askerî yardımlardan bahsettikten sonra gösterilen dostluğun karşılığı olarak mümkün olduğu kadar top ve tüfek verilmesi husûsunda Şirvan Beylerbeyisine gerekli emrin gönderildiğini bildirmiştir⁽¹³⁴⁾.

Yemişçi Hasan Paşa'nın telhisiyle ardından Özbek Hanına gönderilen mektupdan anlaşılacağı gibi, Osmanlı Devleti'nin Özbek Hanlarına yaptığı askerî yardımlarda "kızılbaş" faktöründen dolayı sağlanan yardımın getireceği siyâsî neticeler hassâten dikkate alınmaktadır. Ayrıca, Kanûnî döneminden beri Osmanlı - İran harplerinde Özbek Hanlarına yapılan yardımlardan özellikle Han'a yazılan mektupda belirtilmesi dikkat çekicidir ki; XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren aralıklı da olsa İran harpleri sebebiyle "askerî yardım" gerçeğini ortaya koymaktadır.

(134) Özbek Hanı Abdülbaki tarafına isdâr buyurulan nâme-i hümâyûn sureti, *Feridun Bey Münşeâtı*, II, s.

Şurası bir gerçek ki, Özbek Hanlarının Osmanlılardan yardım talepleri sebepsiz değildir. Öteden beri Sünnî Müslümanlara son derece şedîd davranan Şah Abbas, 1599'da Simnan'a girdikten sonra Sünnîlerin kulak ve burunlarını kesmekten ve 1602'de Özbeklerden Endhund'u aldıktan sonra halkını esir etmekten geri durmamıştır (¹³⁵). Bu durum ise, Özbek Hanlarını bir takım tedbirler almaya yöneltmiştir.

Buna sebep de Şah Abbas'ın ateşli silahlar ile ordusunu donatmak için Avrupalı'lardan ticârî imtiyazlar karşılığı askerî yardımlar istemesidir. Nitekim, 1555'de Moskova Ticâret kumpanyasını kurmuş olan İngilizlerden Sir Anthony Shirley ile kardeşi Robert Shirley, 1598'de İran Şahı Abbas'dan ticârî imtiyâzları hâvî bir fermân alarak, karşılığında İran ordusunu Avrupa kaynaklı teknik yardımıyla yeniden teşkilâtlandırmıştır. Üstelik 1600'de Osmanlılar aleyhine ittifâk oluşturmak üzere Anthony Shirley, Avrupa'ya özel olarak gönderilmiştir (¹³⁶), Anthony Shirley, kısa sürede İran başkentinde imkânsız sanılan 50.000 kişilik birliği teşkilâtlandırma sorumluluğunu almıştır. Bu arada Şah Abbas'ın Özbeklere karşı Horasan'da 12 Ağustos 1598'de yaptığı savaşta Shirley, 12.000 çakmaklı tüfekçinin bulunduğu 30.000 kişilik bir kuvvetle birlikte katılmıştır (¹³⁷). Böylece Avrupa tekniğinin yardımıyla güçlenen İran Şahı Abbas, Osmanlı askerî metotlarını da taklit ederek Osmanlı Devleti ile Özbek Hanlıklarına karşı daha tesirli olmuştur.

(¹³⁵) H. Mircâferi, *Safeviler Devrinde İran Kültür ve Medeniyeti, doktora tezi*, (Genel Kitaplık Nr. 22), İstanbul 1972, s.53 (38 numaralı not).

(¹³⁶) J. L. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East; Documentary Record; 1535-1914*, I, Princeton 1950, ss. 6-7, 15.

(¹³⁷) R. M. Savory, "Barûd (Safawids), *Encyclopedia of Islam*², (E. I²), ss. 1067-1068.

III. BÖLÜM

XVII. YÜZYILDA OSMANLI ÖZBEK SİYÂSİ

MÜNÂSEBETLERİ

A- IV. MURAD DEVRİNDE OSMANLI - ÖZBEK SİYÂSİ MÜNÂSEBETLERİ

XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin Avusturya savaşlarıyla yeniden meşgûliyeti, bir taraftan devletin siyâsî, askerî ve iktisadî nüfuzunun zedelenmesine yol açarken, diğer taraftan Celâlî isyanlarının tesiriyle de İran'ın Azerbaycan bölgesini ele geçirmesine fırsat vermiştir. Fakat, bir süre sonra Osmanlı Padişahı IV. Murad (1623 - 1640), Revân ve Bağdad seferlerine çıkmak zorunda kalınca, Safevîleri birkaç cephede uğraştırmak gayesiyle Özbek hükümdarı İmam Kulu Han'a bir mektup göndermiştir. Osmanlı Padişahı adı geçen mektubunda Şah'ın Bağdad'ı ve nice mübârek yerleri tahrip ettiğini, bu yüzden İran'a karşı harekete geçildiğini, kızılbaşların korkuya kapılarak Musul ve Şehrizor'u bırakarak kaçtığını bildirmiş; eski Osmanlı - Özbek dostluğuna dayanarak Özbek hükümdarının taarrüz etmesini istemiştir⁽¹³⁸⁾. Osmanlı padişahının bu arzusunu Özbek hüküm-

(¹³⁸) Kerim Yans. *IV. Murad Devrinde Osmanlı - Safevî Münasebetleri*, İ. Ü. Ed. Fak., doktora tezi (Genel kitaplık Nr. 49), İstanbul, 1977, s.83.

darının nasıl karşıladığı bilinmemekle beraber, İman Kulu Han'ın İran Şahı Abbas ile dostâne ilişkilerde bulunması (139) dikkate alınacak olursa, olumlu cevap vermediği söylenebilir.

B- NEZİR HAN İLE OĞLU ABDÜLAZİZ HAN ARASINDAKİ
TAHT MÜCÂDELESİ VE OSMANLI DEVLETİ'NİN
ARABULUCULUĞU

1642'de Özbek tahtına çıkan Nezîr Muhammed Han, (1642-1647) oğlu Abdülaziz Han'ın kendisine muhalefeti üzerine saltanatı oğluna bırakmak zorunda kalmıştı. Fakat saltanatını tekrar elde etmek isteyen Nezîr Han, IV. Mehmed'in tahta çıkışını da vesile sayarak gerekli yardım için bir nâme ile Seyyid Abdülmenân'ı İstanbul'a göndermiştir. Halbuki Özbek Hanı, dah önce Hindistan hükümdarı Şah Cihan'a (1628-1658) başvurmuş; kendisine yapılacak yardım karşılığında "Turan"ın bir kısmını vermeyi vaâd etmişti (140). Bunun üzerine Şah Cihan oğulları Murad Bahş ile Evrengzib'i büyük bir orduyla Belh'e göndermiştir. Fakat, Hind ordularının kendilerine direnen Nezîr Han'ın oğlu Hüsvrev'i yenip Belh'i ele geçirmeleri (141), ülkesinin istilâsından korkan Özbek Hanı'nın İran'dan yardım istemesine yolaçmıştır. Babürlü ordularını çetin muhabereleden sonra yenen Abdülaziz Han, babasına yazdığı bir mektupda " ... Maverây-ı Ceyhun'a Acemleri çağırarak Hindlileri çağırarak kadar hâtır-ı nâk ..." olduğunu bildirmiştir. Bu olaylardan sonradır ki, Nezîr Han'ın, elçisi Abdülmennan vasıtasıyla Osmanlı Sultanı'na müracaatı vâki olmuştu (142). Nezîr Han'ın gönderdiği farsça nâmede, Turan illerindeki otorite

(139) H. Howorth, *History of the Mongols*, II/2, ss. 150-151.

(140) *Hammer*, X, ss. 148-149.

(141) H. Howorth, *History of the Mongols*, II/2, s. 752.

(142) *Hammer*, X, s. 148.

boşluğuna dikkat çekmiş; zulmün her yerde hâkim olduğuna, medreselerin harap olduğuna temas ederek, büyük Sultanların yardım elini uzatmasını istemiştir. Ayrıca, İran Şahı'na başvuru sebebi de mezkûr fesâd ortamında Acem ülkesine göçeden yaklaşık 20.000 ailenin dönmesini temin olarak kaydedilmiş, bu konuda İran Şahı'na telkinde bulunulmasının uygun görüldüğü belirtilmiştir (143).

Nezir Han'ın müracaâtını dikkate alan Osmanlı Padişahı baba ile oğulun arasını bulmak için Abdü'laziz Han (1647-1680)'a bir mektup göndermiş, "... itikâd-ı mezhep ve millîet ve ittîrâd-ı din u şeriât cihetinde dostluğa binâen ..." babasıyla anlaşması istenmiştir (144). Aynı şekilde Nezîr Han'a da bir mektup yazılmış (145), durumdan Hind Padişahı ile Acem Şahı'nın haberdar edildiği bildirilmiştir (Rebiü'lahir 1059 / Nisan 1649). Ayrıca Osmanlı Padişahı, meselenin çözümü için Şah Cihan ile II. Abbas'a nâmeler yollamış, Nezîr Han'ın tahtına iâdesine yardımcı olmalarını rica etmiştir (146). Şah Cihan, Osmanlı Hükümda-

(143) Oğlu ile aralarında hasıl olan ihtilâlin ifâdesiyle Özbek Hâkimi tarafına takdim olunmuş olan nâmenin suretidir. *Feridun Bey Münşeâtı*, II, s. 150, Buarada elçinin geliş tarihi Şaban 1058 / Ağustos 1648 olarak verilmiştir. Oysa ki, Hammer bu tarihi 21 Cemâziyelevvel 1059 / 2 Haziran 1649 olarak göstermiştir, Bkz. *Hammer*, X, s. 148.

(144) Pederine muvaffakât etmek tenbihiyle Buhara Hâkimi tarafına isdâr buyurulan nâme-i hümayûn suretidir. *Feridun Bey Münşeâtı*, II, ss. 358-359.

(145) Özbek Hanı oğlu Buhara Hâkimi ile husûmet idüp taraf-ı devlet-i aliyyeye takdim ettiği nâmesine cevâben Sıdkı Efendi inşâsıyla irsâl buyurulan nâme-i hümayunun suretidir. *Feridun Bey Münşeâtı*, II, ss. 357-358.

(146) *Feridun Bey Münşeâtı*, II. ss. 355-356; 343-344.

rının gönderdiği mektuba Seyyid Hacı Muhammed adlı elçisi aracılığıyla yolladığı cevapda (147), Özbek ülkesindeki karışıklıklar hakkında ayrıntılı ve Nezîr Han'ın vefâtı (1651) ile oğlu Abdü'laziz'in ülkesinde itirâzsız hükümdar kabul olduğuna dair bilgi sunmuştur.

Böylece rakipsiz Maverâünnehir hükümdarı olan Abdo'laziz Han, uzun saltanat hayatında Osmanlı Devleti ile dostluğa dayanan siyâsî münasebetlerini sürdürmüş ve elçiler yollamaya devam etmiştir. Nitekim 1677 (1088)'de dostluk arzı için Özbek Hanı'nın elçisi Muhammed Emin'in İstanbul'a geldiğini görüyoruz (148). Ayrıca, II. Süleyman'ın tahta çıkışını bildiren 1687 (1099) tarihli bir nâme, Abdü'laziz Han'a hitâben yazılarak gönderilmiştir (149). Oysa, Abdü'laziz Han 1680 (1091)'de vefat etmiş; yerine Sübhan Kulu Han geçmişti. Anlaşıyor ki, Osmanlı hükümeti, Abdü'laziz Han'ı sağ zannederek bir mektup göndermiş, dolayısıyla batı cephesindeki Avusturya savaşlarından bir süre de olsa siyâsî ilişkilerde bir durgunluk dönemi yaşanmıştır.

C- SÜBHAN KULU HAN DEVRİNDE OSMANLI ÖZBEK SİYÂSÎ MÜNÂSEBETLERİ

Osmanlı Devleti'nin Avusturya ile savaş hâlinde olması üzerine, cepheye gidecek Kırım Hanı Selim Giray 1689'da Özbek Hükümdarı Sübhan Kulu Muhammed Han'a muteber bir elçisiyle mektup göndererek memleketinin muhtemel bir Rus işgâlinen korunmasını istemiş, ayrıca Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyâsî ve askerî ortamı da mektubunda tas-

(147) *Hammer*, X, ss. 222-223.

(148) Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdâr Tarihi*, I, İstanbul 1928, s. 673.

(149) Özbek Hanı Abdü'laziz Han'a nâme-i hûmâyundur., *Nâme-i Hûmâyûn Defteri (NHD)*, Nr. V. ss. 61-65.

vîr etmiştir. Bu nâmeye Sübhan Kulu Han "... tarâf-ı birâderlerinden kangı gün asker talep olundu da gönderilmedi ve asker benim değil sizindir. Can ve baş üstüne gayret-

İslâm muktezâsınca her ne kadar imdâd asker lâzım ise ifade buyurun ..." diyerek karşılık vermiştir. Ancak, Kırım Hanı, Özbek hükümdarına tekrar bir mektup göndermiş, teşekkürlerinin yanı sıra mesâfenin uzak olduğunu bildirmek suretiyle mümkün ise Kırım'a yakın beylerine emir vererek memleketin düşmandan korunmasını istemiştir (150).

Bu olaydan bir süre sonra Şubat 1689 (Rebi'ülahir 1100)'da Özbek Hükümdarı Sübhan Kulu Han, İstanbul'a Koricubaşı Küçük Hacı Beyi bir mektupla göndermiş, dostluk ve bağlılığın izhârı yanında özellikle Kalmuk gruplarına karşı sınırlarda kazandığı üstünlükten bahsetmiştir (151).

Buhara Hükümdarı Sübhan Kulu Han, II. Ahmed'in cülûsu (1102/1691) vesilesiyle Abdü'lümün adlı elçisini namıyla göndermiş, getirilen hediyeler takdim edildikten sonra elçi hacca gitmiştir (152). Özbek elçisiyle verilen cevâpda (153), elçinin geldiği bildirildikten, Avusturya savaşlarında kazanılan zafer belirtildikten sonra mevcut dostluğun güçlendirilmesi istenmiştir. Bu ziyâretten bir yıl sonra 1692 (1103)'de Özbek hanı Sübhan Kulu Han'ın tekrar dostluk ve bağlılık için İstanbul'a yeni bir elçi yolladığını müşâhade ediyoruz (154).

(150) Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Tarihi*, s. 418.

(151) Özbek Padişahı Sübhan Kulu Esseyid Muhammed Bahadır Han'dan rikâb-ı hümâyûn u şevket-makrûna gelen nâmenin tercümesidir, *NHD*, Nr. VI, ss. 66-69.

(152) Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Tarihi*, II, s. 562

(153) Fermân-ı fermâ melik-i Buhara Esseyid Sübhân Kulu Han Hazretlerine nâme-i hümâyûndur. *NHD*, Nr. V. ss. 119-124.

(154) Mehmed Râşid Efendi, *Tarih-i Râşid*, II, İstanbul 1865, s.212.

D- OSMANLI DEVLETİ İLE HAREZM HANLIĞI ARASINDA
DİPLOMATİK MÜNÂSEBETLERİN BAŞLAMASI

Öteden beri İran'a karşı zaman zaman gerçekleştirilen Osmanlı - Özbek ittifâkı, İran'ın zayıf düşmesi ve buna karşılık Rusya'nın güçlenmesinden dolayı, yön ve nitelik değiştirmiş; XVII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren özellikle Ruslardan şikâyet ve çoğunlukla da dostâne ilişkiler şeklinde devam edegelmiştir. Ancak, Osmanlı-Özbek siyâsî münâsebetleri Buhâra Hanlığı ile sınırlı kalmamış; 1511'de kurulmasına rağmen Harezmi Hanlığı ile geç de olsa diplomatik ilişkiler başlamıştır. Muhtemelen bunun sebebi, Osmanlı Devleti'nin Orta Asya'da sadece Buhâra Hanlığı'nı muhâtap kabul etmesiydi. Harezmi Hanlığı'nın bir ara Buhâra Hanlığı'nın hâkimiyetine girdiğini de unutmamak gerekir.

Mevcut bilgilere göre, Osmanlı Devleti ile Harezmi Hanlığı arasındaki siyâsî ilişkilerin, Harezmi Hanı Bahadır Enuşe (Anuşa) Han oğlu Bahadır Ernek Muhammed Han'ın 1688 (1099) tarihinde Handan Bahadır adlı elçisiyle gönderdiği nameyle başladığı görülür. Ernek Han, bu mektubunda (155), 1683'de başlayan ve hâlen devam etmekte olan Avusturya savaşlarında Padişaha yardım etmek istediğini bildirmiştir. Osmanlı Padişahı, 1689 (1100)'da yolladığı cevâbnâmede (156), Han'a memnuniyetini belirterek, Kırım Hanı'nın muharebede bulunacağı cihetiyle muhtemel Rus taarrûzlarına engel olmasını istemiştir ki, Buhâra Hanına da benzer muhteva da bir mektup gönderilmiştir.

(156) Özbek Hanlarından Harezmi Hanı Bahadır Ernek Muhammed Han İbn Bahadır Seyyid Enuşe Han'dan gelen nâmedir., *NHD*, Nr. V, ss. 72-74.

(155) *NHD*, Nr. V, ss. 74-76.

Harezmi Hanı Ernek, Temmuz 1690 (Şevval 1101)'da hacca giden Hacı Abdullah ile İstanbul'a bir mektup yollamış ve dostluk ve bağlılığını bildirmiştir (157). Ayrıca bu mektupda, Özbek elçisinin hac ziyâretini gerçekleştirebilmesi için Hicaz'daki vâli ve hâkimlere, gelen elçilere rehberlik edilip, kolaylık gösterilmesi husûsunda emir gönderildiği de belirtilmiştir. Bu arada Ernek Han 1694 (1104)'de II. Ahmed'in tahta çıkışını tebrik ve yâne ubûdiyetini bildirmek üzere hediyelerle beraber bir başka elçisini İstanbul'a yollamıştır (158).

II. Mustafa tahta çıkışını (şubat 1695) müteâkip Belgrad seferi hazırlıkları sırasında Edirne'de ikâmet ederken, bir Özbek elçisinin Edirne'ye gelmiş olduğunu görüyoruz (159).

Ernek Muhammed Bahadır Han, Nisan 1696 (Evâil Ramazan 1107) 'da hacca giden Hoca Nurullah ile Osmanlı Padişahına bir mektup yollamış, bağlılığını bildirmiştir (160). Osmanlı Sultanı II. Mustafa'nın Harezmi Hanına gönderdiği mektuptan Özbek elçisinin gelişinden haberdâr olduğumuz gibi, Osmanlı hükümdarının Harezmi Hanından "ashâb-ı küfrün hüsrânı için" manevî desteğini istediğine şahit oluyoruz.

1699 Karlofça antlaşmasının yarattığı iç huzursuzluk,

(157) Harezmi Hanı Bahadır Ernek Han Muhammed Han İbn Seyyid Enuş Han'a nâme-i hümayûn, *NHD*, Nr. V, ss.191-194.

(158) Fındıklı Mehmed Ağa, *Silâhdar Tarihi*, II, ss.700-701.

(159) Özbek Elçisi bir hane kirâatnamesi hakkında Edirne kâdisına emir yazılmasına dair arz, (BOA) *Cevdet Hariciye*, Nr. 8767.

(160) Harezmi Hanı Bahadır İbn Ebu'l Gâzi Muhammed Enuş Han'a nâme-i hümayûndur. *NHD*, Nr. V, ss.208-210.

neticede Edirne vak'asına yol açmış ve III. Ahmet tahta çıkarılmıştı (Ağustos 1703). Bu sırada Harezmi hükümdarı Bahadır Şahbaht Han'ın elçisi Muhammed Rıza Bey'in İstanbul'a geldiğini görüyoruz. Harezmi hükümdarının dostluk mektubunu getiren Muhammed Rıza Bey, İstanbul'da dostca karşılanmış; Osmanlı hükümdarının aynı dileklerini içine alan mektubuyla ülkesine dönmüştür⁽¹⁶¹⁾.

Bundan sonra İlbars Han (1728-1740), Harezmi tahtına geçene kadar Harezmi Hanlığı'ndan Osmanlı Devleti'ne bir elçinin geldiğine dair herhangi bir kayda şimdilik rastlayamadık. Fakat, Buhara'da hüküm süren Özbek hanları tarafından (1115)'de Küçük Ali Bey ile bir mektup yollanmış ve elçi, Edirne vak'asının ardından kabul olunmuştur⁽¹⁶²⁾. Bu mektubun II. Mustafa'ya gönderildiği, 1704 (1116)'de cülûs tebriği için İstanbul'a diğer bir Özbek elçisinin gelişiinden anlaşılmaktadır⁽¹⁶³⁾.

(161) Harezmi Hanı Bahadır Şahbaht'a nâme-i hümayûn, *NHD*, Nr.VI, ss. 80-81.

(162) Mehmed Raşid Efendi, *Tarih-i Râşid*, III, ss.99-100.

(163) a.g.e., s.202.

IV. BÖLÜM

XVIII. YÜZYILIN İLK YARISINDA OSMANLI - ÖZBEK
SİYÂSÎ MÜNÂSEBETLERİA- UBEDULLAH HAN DEVRİNDE OSMANLI - ÖZBEK
SİYÂSÎ MÜNÂSEBETLERİ

Buhara Hükümdarı Sübhan Kulu'nun ölümüyle onun yerine geçen Ubeydullah Han (1703/1711), Mart 1706 (Zilhicce 1117) tarihli bir nâme ile Hoca Muhammed Emin'i İstanbul'a İ. Ahmed nezdine yollamıştır (164). Ubeydullah Han, dostluk ve bağlılığın yanısıra askerî zaferlerle eski yurtları elinden alınmış olan Kalmuk gruplarının etkisiz hale getirildiğini de haber vermiştir. Ayrıca, te'dip edilmiş Kalmuk kabilelerinden başka, Kazak, Kara Kalpak ve Deşt-i Kıpçak'da hüküm süren başıboş toplulukların itaât altına alındığını "fitne ve fesada baş olan" Kazakların çoğunlukla Müslüman olduklarını da bildirmiştir. Ubeydullah Han'ın bu mektubunda dikkati çeken nokta, XVIII. yüzyıl başında Kazakların İslam dinine girmelerinde Buhara Özbeklerinin oynadıkları olumlu rol idi. Özbek Hanının adı geçen mektubuna verilen cevapta (165) Ubeydullah Han'ın giriştiği fetih hareketlerinden memnuniyet duyulduğu belirtilmiş, kadim dostluğun devam etmesi istenmiştir (Evâsıd Safer 1118 / 1706 Haziran ortaları).

- (164) Rikâb-ı hümâyûn-ı şevket-makrûna Özbek Hânı Ubeydullah Han'dan gelen nâme suretidir, *NHD*, N.VI. ss.116-119.
- (165) Rikâb-ı hümâyûn-ı şevket-makrûndan Özbek Hanı Esseyid Ubeydullah Han'a gönderilen nâme-i hümâyûn suretidir., *NHD*, Nr. VI., ss. 124-126.

Diplomatik vazifesini bihakkın yerine getiren Özbek elçisi Hoca Muhammed Emin, hac için Hicaz'a gitmek istemiştir. Bunun üzerine Özbek elçisinin hac yolunda güvenliğini sağlama husûsunda gerekli tedbirler alınmıştır⁽¹⁶⁶⁾; Osmanlı hükümetinin bu hareketi, hac vakıasına yaklaşımının tipik bir örneğini oluşturmaktadır (Evâsıd Rebiü'levvel 1118 / 1706 Haziran ortaları)

1687 (1099)'de Belh Hâkimi Mahmud Can'ın ölümü üzerine Umdetü'l devlet Mahmud Beg Atalık idâreyi eline almış; başlangıçta güçlü yönetimi Özbekler tarafından hoş karşılanmamıştı. Fakat, Mahmud Beg Atalık, kendisine isyan eden grupları bir türlü itaâte alamayınca, Buhara Hanı Sübhan Kulu'ya yazarak büyük oğlu Muhammed Mukim Hanı Belh'e göndermesini istemiştir⁽¹⁶⁷⁾. Bu suretle Belh hanı olan Muhammed Mukim Han, Sübhan Kulu'nun ölümüyle Buhara tahtına çıkan Ubeydullah Han'ın kendisine karşı hasmâne tutumunu bildirmek, dostluk ve bağlılığını belirtmek üzere Abdülbaki adlı elçisiyle 6 Mayıs 1706 (22 Muharrem 1118) tarihli bir mektup göndermiştir⁽¹⁶⁸⁾. Mukim Han, mektubunda babasının kendisini bütün oğullarından üstün görüp "Kubbetü'l İslâm" adı verilen Belh ve Bedahşan taraflarına han tâyin ettiğini ve babasının ölümünde Belh'de bulunduğunu, burası Buhara'ya uzak oluşu yanısıra Özbek askerlerinin bu olayı bahane edip karışıklık çıkarması endişesiyle Buhara beylerinin müşâveresi sonunda Ubeydullah Han'ın Buhara tahtına çıkarıldığını haber vermiştir. Ayrıca küçük kardeşi Ubeydullah Han'ın nifak yaratarak bazı asileri Belh yakınındaki kasabalara yağma için göndermesi üzerine beylerbeyi Mahmud Atay (Atalık) ile mütecavizleri yenip Ceyhun nehri- ni geçtikten ve bir hayli ilerledikten sonra İslâm ulemâ ve şeyhlerinin hutbeyi kendi adına okutup sikke kestirdiğini bildirmiştir.

(166) Emirname , (BOA) İbnü'lemin Hariciye, Nr. 1107.

(167) H. Howorth, *History of the Mongols*, II/2, ss.758-759.

(168) Özbek Hanlarından Belh Hanı Seyyid Muhammed Mukim Hanın rikâb-ı hümâyûna gönderdiği nâmenin suretidir., NHD, Nr. VI, ss.151-153.,

Osmanlı Padişahı III. Ahmed, Mukim Han'a gönderdiği cevâbî mektupda (169), Ubeydullah Han ile aralarındaki düşmanlığın iyi olmadığını, uyuşmazlığın anlaşmaya dönüşmesi gerektiğini bildirerek, anlaşmazlığa karşı taraf sebep olsa da ayrılığın ortadan kaldırılmasını tavsiye etmiştir. Osmanlı Padişahının cevâbnâmesini alan Özbek elçisi Abdülbaki Bey, Mısır yolundan Hicaz'a gidip hac farizâsını yerine getirdikten sonra Şam üzerinden Belh'e dönmüştür. Bu arada Özbek elçisinin hac yolundaki güvenliğinin temini için gerekli tedbirler alınmıştır (170).

Buhara Hanı Ubeydullah ile Belh Hanı Muhammed Mukim arasındaki saltanat mücâdelesini devam etmiş ve sonunda Ubeydullah Han, Belh'i feth ile ülke idâresini tamamen ele geçirmiştir. Buhara Hanı, giriştiği bu fetih faâliyetlerini Mir Muhammed Nâsir adlı elçisinin getirdiği Ekim 1709 (Şaban 1121) tarihli mektubuyla Osmanlı hükümdarına bildirmiştir (171).

B- BUHARA HÜKÜMDARI EBU'L FEYZ HAN DEVRİNDE
OSMANLI - ÖZBEK SİYASİ MÜNASEBETLERİ

Ubeydullah Han'ın 1711'de vefâtı üzerine yerine geçen Ebu'l Feyz Seyyid Muhammed Han (1711-1748), özellik-

(169) Özbek Hanlarından Belh Hanı olan Seyyid Muhammed Mukim Han'a nâme-i hümayûn, *NHD*, Nr. VI, ss. 157-158.

(170) Safer 1119/Mayıs 1707 tarihli Belh Hanı Seyyid Mukim Han'ın elçisi Abdü'l baki Beğ'in dönüşünde kendisine verilmiş olan hüküm, *Cevdet Hariciye*, Nr. 7059.

(171) Buhara Hanı Esseyid Ubeydullah Muhammed Bahadır Han'ın elçisi Esseyid Mir Muhammed Nâsir ile gelen nâmenin tercümesi suretidir., *NHD*, Nr. VI, ss. 187-189; *Tarih-i Râşid*, III, s. 305.

le tahta çıkışını haber vermek, dostluk ve bağlılığını bildirmek için Muhammed Abdü's-semi Yasavûl'u Temmuz 1712 (Cemâziye'lahir 1124) tarihini taşıyan mektubuyla Osmanlı Padişahına göndermiştir (¹⁷²). Ayrıca, Özbek Hanı mektubunda, memleketindeki Müslüman halkı rahat ettirmeye çalıştığını, kızılbaş tâifesini de ortadan kaldırmayı düşündüğünü haber vermiştir. Buhara Hanına Nisan 1713 (Evâsıd Rebiü'lahir 1125) itibâriyle verilen cevapda (¹⁷³), Padişahın durumdan haberdâr olduğu bildirilmiş; eski devirden tevârüs etmiş dostluk ve dinî birliğin sağlamlaştırılması istenmiştir.

Buhara Hanı Ebu'l Feyz Han, Osmanlı - Rus harbini haber alınca Ağustos 1713 (Evâsıd Şaban 1125) tarihli bir mektubu Şeyh Nimetullah Efendi ile İstanbul'a göndermiştir (¹⁷⁴). Buhara hanı bağlılığını bildirdikten sonra "... Ve dahi bizim malûmumuz oldu ki Rus ile Kalmuk bir olup ehl-i İslam'a düşman olmuşlar, bu sebebden meşâyih-i kirâmdan Nimetullah efendiyi âlî-cenâba elçi gönderdik, tâ ki, bu haberin muhakkak olduğunu bilüb gelsün..." diye yazmaktadır.

1711'de Prut antlaşmasıyla sona eren Osmanlı-Rus harbinden sonra Rus Çarı I. Petro'nun antlaşma hilâfına hareketlere devam etmesi üzerine Rusya'ya karşı yeni bir savaşa karar verilmişti. Buhara Hanı'nın elçisi de bu savaş kararından sonra gelmiş olmalıdır. Ancak, tam bu sırada sadarete gelen Damat Ali Paşa, Rusların da taraftar olmasıyla

(¹⁷²) Rikâb'ı hümâyûn-ı şevket-makrûna Buhara Hanı Ebu'l Feyz Han tarafından elçisi Muhammed Semî yediyle gelen nâmenin tercümesidir, *NHD*, VI. ss. 277-278.

(¹⁷³) Buhara Hanı Ebu'l Feyz Muhammed Han'a nâme-i hümâyûn-ı şevket-makrûna, *NHD*, Nr.VI, ss. 279-280.

(¹⁷⁴) Rikâb'ı hümâyûn-ı şevket-makrûna Buhara Hanı Ebu'l Feyz Seyyid Bahadır Han'dan elçisi meşâyih-i kirâmdan Nimetullah Efendi yediyle gelen duânâmenin tercümesidir, *NHD*, Nr. VI, ss. 298-299.

mes'eleyi diplomatik yoldan halletmişti⁽¹⁷⁵⁾. Bundan dolayı aynı yıl içinde Buhara Hanına gönderilen cevâbnâme-
de ⁽¹⁷⁶⁾, Han'ın davranışının kendilerini oldukça sevindir-
diği bildirilmiş öteden beri hanın şehirleri bayındır
ve asâyişi temin için cihâda yöneldiğinin haber alındığı
izhar olunarak, memnuniyet dile getirilmiştir (Evâsıd Şa-
ban 1125 / Ağustos 1713 ortaları).

Öteden beri, hac ve ticâret yolunun aynı güzergâh
olması, Türkistan hacıları ile tüccarların çoğunlukla bir-
likte seyâhat etmelerine yol açmıştır. Bu sebeple İstan-
bul'a gelen Özbek elçileri hacca giden ulemâ ve şeyhler a-
rasından seçilmişti. Aynı zamanda Osmanlı Padişahına sunmak
üzere kıymetli hediyeleri de yanlarında taşımışlardı. Fakat
değerli hediyelerin taşınması güvenlik mes'elesini ortaya
çıkartmıştır. Nitekim, Ocak 1720 (Rebiü'lâhîr 1132)'de
İstanbul'a Buhara Hanı'nın dostluk ve bağlılığını bildiren
bir nâme ⁽¹⁷⁷⁾ ile gelen Korucubaşı Allah Verdi, aynı muh-
tevadaki cevâbnâmeyi ⁽¹⁷⁸⁾ aldıktan ve hacca gittikten son-
ra ülkesine dönmeye çalışırken Meşhed yakınlarında soyul-
muş, durumu Özbek Hanı'na bildirmiştir. Bunun üzerine Ebu'l
Feyz Han, aynı yıl içinde keyfiyetten Osmanlı hükümdarını
haberdar etmiştir. Buhara Hanı mektubunda elçi Allah Verdi'
nin asilerle karşılaşp, eziyet çekerek rafızîlerle sa-
vaştıklarını, kendilerini savunmalarının mümkün olmadığını;

⁽¹⁷⁵⁾ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, Ankara 1982,
ss. 91-95.

⁽¹⁷⁶⁾ Buhara Hanı Ebu'l Feyz Seyyid Muhammed Bahadır Han'a
nâme-i hümâyun-ı şevket-makrûn, *NHD*, Nr. VI. ss. 298-299.

⁽¹⁷⁷⁾ Atabe-i ulyây-ı-cihân-penâhiye Buhara Hanı tarafından
nâmenin mefhumîdir., *NHD*, Nr. VI, s.450.

⁽¹⁷⁸⁾ Hanân-ı Özbekiyye'den Buhara Hanı Ebu'l Feyz Seyyid
Muhammed Han'a nâme-i hümâyun, *NHD*, Nr. VI, s.451.

mal ve eşyalarının yağmaya uğradığını, adı geçen elçinin Meşhed vilâyetinde kendilerine bunu şikâyet ettiklerini bildirmiştir (179). Osmanlı Padişahı da, Mayıs 1721 (Şaban 1133) tarihinde gönderdiği mektupda keyfiyetin araştırıldığını beyan etmiş (180) ise de bir netice alınamamıştır.

Ocak 1721 (Rebiü'levvel 1134) tarihinde Buhara ve Belh hanlarından İstanbul'a iki ayrı elçilik heyetinin geldiğini müşahade ediyoruz. Bu elçiler Ebu'l Feyz Han'ın elçisi Hoca Muhammed İvaz (181) ile Buhara hanına bağlı olan Belh hanı Muhammed Rahim'in elçisi Dost Muhammed Korusubaşı (182) idi ki, her iki elçi de hanlarının dostluk mesajlarını sunmuşlardır.

C- HAREZM HÜKÜMDARI İLBARS HAN DEVRİNDE OSMANLI ÖZBEK SİYÂSÎ MÜNÂSEBETLERİ

Mevcut Bilgilere göre, Osmanlı Özbek münâsebetlerinin Harezmi Hanları vasıtasıyla devam ettiğini söyleyebiliriz. Nitekim, Harezmi Hükümdarı Muhammed İlbars Han (1728-

(179) Hanân-ı Özbekiyye'den Ebu'l Feyz Seyyid Muhammed Han'dan rikâb-ı kâmiyab-ı şehriyârîye gelen nâmenin hü-lâsây-ı mefhûmîdir., *NHD*, Nr. VI, ss. 498-499.

(180) Buhara Hanı Ebu'l Feyz Seyyid Muhammed Han'a nâme-i hümâyundur. *NHD*, Nr. VI, s. 503.

(181) Rikâb-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn tarafından Buhara Hanı Ebu'l Feyz Seyyid Muhammed Han'a nâme-i hümâyundur. *NHD*, Nr. VII, s. 43.

(182) Rikâb-ı hümâyûn-ı şevketmakrûn tarafından Belh Hanı Muhammed Rahim Han'a nâme-i hümâyundur., *NHD*, Nr. VII, s. 44.

1740), Sultan I. Mahmud'un tahta çıkışını tebrik etmek için Yar Muhammed adlı elçisini bir mektupla birlikte göndermiştir. İlbars Han'ın Ağustos 1732 (Safer 1145) tarihini taşıyan bu nâmesinde (¹⁸³), Hemedân muharebesinde mağlup olan Osmanlı ordusundan Nadir Şah'a esir düşen bir kısım askerinin durumu şöyle anlatılmıştır: "... O esnada vilâyet-i Diyarbekir ve ol hudûdun cemaâtinden bir cem'ki, bundan evvel fermân-ı kazâtüvân cihân-mutâa ile me'mûren vilâyet-i rafzay-ı şûme gazâ niyetine âzim olub Kirmanşahan ve Hemedân'ı musahhar ve revâfızın sâir vilâyetlerin teshîrine dahi gayretleri mukarrer iken Nezir Kulu ki, eski şöhreti Tahmasb Kulûdur. Fırsat bulub Horasan vilâyetinin kızılbaşlarıyla nagâh Hemedan şehrini zabt ve asker-i İslâmdan niceleri esir idüb Meşhed'e götürmüş ve Horasan serhâdlarına dağıtmış; münteşir olan cümleden otuz bir nefer firâr idüb bizim vilâyetimize âzim olub pes, rafizîler vilâyetine karib Bahş nâm mevziyye irişdiklerinde hayran olmuşlar ki, ne gerü gitmek imkânları ve ne halâs bulacak bir vilâyete yol bulmağa mecâlleri olmuş. Pes, ol halet-i ıztırârda Hakk-teâlânın inâyeti irüşüb bu vilâyetin bahadırlarından ki gazâ talebi ile rafizîler vilâyetinin etrâf ve eknâfında pusuda idiler. Anların illerine girüb keyfiyet-i ahvâllerinden tefahhus ve sergüzeştlerine vâkıf olduklarında ol otuz bir nefer avârelere zâd u zâhire virüb tamam mihrîbânlık ile Harezmi'nin Yedikumlar denildiği mahalden geçirdiler ve dergâhımıza getirdiler.

(¹⁸³) Özbek Hanı tarafından cülûs-u hümâyûn meymenet-makrûn için nâme- resânî Yar Muhammed Beğ ile gelen farisî nâmenin tercümesidir., *NHD*, Nr. VII, ss.297-298; aynı mektubun tercümesi, *Cevdet Hariciye*, Nr. 8074. Burada Evâsıd Ramazan 1145, (1733 Şubat ortaları) tarihini taşır.

Biz dahi inneme'l mü'minine ihvetün nass-ı kerimine imtisâ-
len mehmâemken mihmandârlık merâsiminha yerine getirdük..."
Daha sonra bu Osmanlı askerleri Özbek elçileriyle Osmanlı
ülkesine dönmüşlerdir. Osmanlı Padişahı, askerlerine göste-
rilen ihtimamdan dolayı Harezmi hanına bir çeşit teşekkür-
nâme göndermiş, dostluğun devâmını dilemiştir (184).

Yine Osmanlı Padişahı, Mart 1734 (Şevvâl 1146) ta-
rihini taşıyan bir mektubu Harezmi Hanı İlbars Han'a yolla-
mış ve daha önce elçilikle gelen Şeyhü'lislâm Hoca Mahmud'
un dostluk ve bağlılığını ulaştırdığını bildirmiştir (185).

Harezmi hanına gönderilen bir nâmeden Harezmi ülke-
sinden elçilerin gelip gittiğini görüyoruz. Nitekim, Ha-
rezmi hanı adına önce Çağatay Beg ile Mevlanâ Niyâz Şeyhü'l
islâm Nakşibendî daha sonra da ulemâdan Ahund (Ahvend)
Molla Avaz Baki, İstanbul'a nâmeleriyle birlikte gelmiş-
ler, râfızî İran'dan şikâyet etmişlerdir. Osmanlı Padişahı
'nın Ocak 1737 (Evâsıd Ramazan 1149) tarihli mektubun-
da bu bilgilerin yanısıra, Osmanlı hükümetinin tutumunu
da öğrenebiliyoruz. Harezmi hanına gönderilen mektupda
(186). Osmanlılarla İran arasında barış yapıldığı ve Na-
dir Şah'ın bundan evvel tertiplemediği ulemâ meclisi kara-
rıyla batıl inancından uzaklaşarak ehl-i sünneti kabul et-
tiğini haber aldıklarını, bu yüzden kendisinin de İran ile
dostluk kurması tavsiye edilmiştir.

(184) Harezmi Hanı İlbars Han tarafına gönderilen nâme-i
hümâyûn-ı şevket-makrûn müsveddesidir., *NHD*, Nr.
VII, ss. 273.

(185) Harezmi Hanı İlbars Han'a nâme-i hümâyûn, *NHD*, Nr.
VII, ss. 369.

(186) Harezmi Hanı İlbars Han'a nâme-i hümâyûn, *NHD*, Nr.
VII, ss. 436-437.

D- NADİR ŞAH'IN BUHARA VE HAREZM HÂKİMİYETİ

İran coğrafyasına hâkim olan Nadir Şah (1736-1747)'in askerî faâliyetleri, gerek Buhara ve gerekse Harezmi hanlıklarının siyâsî istiklâllerini tehlikeye sokmuştur. Nadir Şah, 1740'da Buhara'yı işgal ettikten sonra Ebu'l Feyz Han'ı kendisine bağlamış ve bu durum, Mangıt hanedanı devrinin başlamasına kadar devam etmiştir (187).

Buhara'yı ele geçirmiş olan Nadir Şah, Harezmi'e yönelmiş; Harezmi Hanı İbars, Nadir Şah'ın taârrûzlarına uzun süre dayanmasına rağmen Hasar Asp'da ve Hanka'da yenilmiştir. Harezmi ile İran mücâdelesinden istifade eden Küçük Cüz Hanı Ebu'l Hayr, Rusya'nın desteğiyle 1740'da Harezmi'yi işgal etti ise de Nadir Şah'ın gücüne karşı koyamamıştır (188).

XVI. Yüzyıldan bu yana Türkistan ve Harezmi'de hüküm sürmüş olan Özbek Hanlıkları, Orta Asya'ya doğru yayılma siyâseti güden Rusya'nın karşısında siyâsî bir güç olmaktan çıkmışlardır. XVIII. yüzyıldan bu tarafa modernleşme sürecine girmiş olan Rusya, askerî yönden de kuvvetlenmiş, yeni iktisâdî, siyâsî dayanak noktaları bulabilmek için Orta Asya'ya doğru genişlemeyi uygun görmüşlerdir. Rusya'nın bu askerî ve siyâsî yayılma politikası 1868'de Buhara ve 1873'de Harezmi Hanlıklarının Rus Topraklarına ilhâkıyla sonuçlanmıştır (189).

(187) H. Howorth, *History of the Mongols*, II/2, ss. 762-765.

(188) B. Hayit, *Türkistan, Rusya ile Çin Arasında*, ss. 29-30.

(189) XIX. Yüzyılda gerçekleşen Orta Asya'daki Rus yayılması için bkz. M. Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyâsî Münâsebetler*, (1775-1875), İstanbul 1984.

SONUÇ

Osmanlı Devleti ile Özbek (Buhara, Belh ve Harezmi) Hanlıkları arasındaki siyâsi münâsebetlerin gelişmesinde, Sünnî İslâm dünyasında ayırıcı olan Şiâ İran en büyük rolü oynamıştır. Mevcut vesikâlar değerlendirildiğinde, yaklaşık 250 yıllık zaman içinde taraflar arasındaki siyâsî ilişkilerde Osmanlı Devleti "belirleyici, aktif devlet" konumundadır. Özbekler ise Osmanlı-İran harpleri sırasında Hammer'in deyimiyle daimâ "devlet-i Osmânînin müttefik-i tabîîsi" durumundadır.

Bu siyâsî statü üstünlüğünden dolayı, Osmanlı Devleti, Şiâ tehlikesi başgösterince Özbeklerle ittifâka girmiş; İran ile barış yaptığında Sünnî Özbekleri İran karşısında yalnız bırakmıştır. İkili ilişkilerdeki Osmanlı Devleti'nin yaklaşım tarzını göstermesi açısından 1555 Amasya barışı ile 1590 İstanbul antlaşması iki müşahhas örneği oluşturur.

Genel olarak, Osmanlı - Özbek siyâsî münâsebetleri değerlendirilecek olursa, görülür ki; Osmanlı Padişahları, halifeliği hem siyâsî meşrûiyet elde etmede ve hem de siyâsî ittifâkların tesisinde de lafzî değil mefhumî olarak kullanagelmışlerdir. Bununla beraber hac yolunun güvenliği mes'elesinde Osmanlı Devleti'nin gösterdiği hassâsiyet de benzer gayelere yöneliktir. Sözcüleri; Türk illerinin hac ve ticâret yolunun güvenliği için girişildiği bilinen Don-Volga kanalı projesi, daha ziyâde Rusya ve İran harplerinde elde edilebilecek siyâsi, askeri ve lojistik üstünlükle ilgilidir.

Netice olarak diyebiliriz ki; Osmanlı Devleti ile Özbek Hanlıkları arasındaki diplomatik münâsebetlerin niteliği siyâsî olup, dinî sâikler, siyâsi ilişkilerin tesisinde "talî" unsurlar hükmündedir. Fakat, Osmanlı Devleti'nin bu tutumuna karşılık, Özbek Hanlıkları Osmanlı Padişahlarına dâima bağlı kalmışlar; Osmanlı ülkesinden gelen her isteği "emir" telâkki etmişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA

A- ARŞİV VESİKALARI

I- BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (İstanbul).

- 1- Cevdet tasnifi, Hâriciye, Nr. 7059, 8074, 8767.
- 2- İbnülemin tasnifi, Hâriciye, Nr. 1107.
- 3- Nâme-i Hümâyûn Defterleri, Nr. V, VI, VII.
- 4- Mühimme Defterleri, Nr. VII, X, XIX, XXI, XXII, XXIV, XLIV, LXII.

II- TOPKAPI SARAYI MÜZESİ ARŞİVİ (İstanbul).

Evrâk Nr. 5489, 6515, 8332, 8358.

B- NEŞREDİLMİŞ VESİKALAR

Ahmed FERİDUN BEY, *Münşeâtü's - selâtin*, I - II, İstanbul 1275

ORHONLU, Cengiz; *Osmanlı Tarihine Aid Belgeler, Telhisler (1597-1607)*, İstanbul 1970.

C- MÜNŞEAT MECMUALARI

I- TOPKAPI SARAYI MÜZESİ KÜTÜPHANESİ (İstanbul)

- 1- SARI ABDULLAH EFENDİ, *Düstûrü'l-înşa*, Revan Kitaplığı, Nr. 1940.
- 2- *Kanûnî Sultan Süleyman Devri Muhâberâtı*, Revân Kitaplığı, Nr. 1956.
- 3- *II. Bâyezid ve I. Selim Zamanına Aid Muhâberât*, Revân Kitaplığı, Nr. 1958.

II- SÜLEYMANİYE KÜTÜPHANESİ (İstanbul)

- 1- *Münşeât Mecmuâsı*, Es'ad Efendi Kitaplığı, Nr. 3345.

D- KAYNAK ESERLER

- A Narrative of Italian Travels in Persia in the 15 th and 16 th Centuries* (İngilizceye tercüme: Charles Grey) London 1873.
- ATA'İ, *Zeyl-i Şekâ'ik*, İstanbul 1268
- BABURŞAH; *Babürnâme*, (Hazırlayan: R. Rahmeti Arat), Ankara 1985.
- EBU'L GAZİ BAHADIR HAN; *Türk Seceresi*, (Türkiye Türkçesine Çeviren: Rıza Nur), İstanbul 1925.
- HAMMER, J. Von; *Devlet-i Osmâniyye*, (tercüme: Mehmed Atâ) VI, X, İstanbul 1332.
- HOWORTH, Henry; *History of the Mongols*, II/2, London 1880.
- HUREWITZ, J. C.; *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record: 1538-1914*, C.I., Princeton 1956.
- KÂTİP ÇELEBİ; *Tuhfetü'l-kibar*, İstanbul 1329.
- MEHMED RÂŞİD EFENDİ; *Tarih-i Râşid*, II-III, İstanbul 1282.
- MUSTAFA NURİ PAŞA; *Netâyicü'l-vuku'at*, I, İstanbul 1294.
- SELÂNİKÎ, Mustafa; *Tarih-i Selâniki*, I, Klaus Schwarz neşri, Freiburg 1970.
- MÜNECCİMBAŞI, Ahmed b. Lütfullah; *Sahâifü'l-Ahbar*, (Tercüme: Nedim), III, İstanbul 1295
- PEÇEVÎ, İbrahim; *Tarih*, I, İstanbul 1283.
- SEYDİ ALİ REİS; *Mirâtü'l-Memâlik*, İstanbul 1313.
- SİLAHDAR FINDIKLILI MEHMED AĞA; *Silâhdâr Tarihi*, I, II, İstanbul 1928.

E- İNCELEMELER

- AHMED REFİK; "Bahr-i Hazer-Karadeniz Kanalı ve Ejderhan Seferi", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, Sayı 43, İstanbul.
- AKÜN, Ömer Faruk; "Sarı Abdullah Efendi" mad., *İslam Ansiklopedisi (İ.A.)*, X, ss. 216-220.

- ASRAR, Ahmed.; *Kanûnî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Devleti'nin Dini Siyâseti ve İslâm Alemi*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, tarih doktora tezi (Genel Kitaplık Nr.19), İstanbul 1971.
- BALA, Mirza.; "Hazer Denizi" mad. *f.A.*, IV., ss. 408-412
- BARTHOLD, W.; "Abdullah II." mad. *f.A.*, I, ss. 34-35
- _____ ; "Şeybâniler" mad. *f.A.*, XI, ss. 457-458.
- _____ ; *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (Tercüme: Kâzım Koproman, İsmail Aka), Ankara 1975.
- _____ ; "Ebu'lhayr" mad., *f.A.*, III, ss. 84-85
- BAYUR, Hikmet.; *Hindistan Tarihi*, II, Ankara 1947.
- BIYIKTAY, Halis; *Timurlular Zamanında Hind-Türk İmparatorluğu*, İstanbul 1941.
- BOUVAT, L., "Şeybanî Han", mad., *f.A.*, XI, ss. 454-456.
- DANIŞMEND, İsmail Hamî; *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, II, İstanbul 1948.
- DIYANETİ, Ali Ekber; *Osmanlı-İran Münâsebetleri*, 1520-1566, İ.Ü. Ed. Fak., Tarih doktora tezi (Genel Kitaplık Nr. 20) İstanbul 1971.
- FAROQHI, Suraiya; "Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Anlayışı ve Hac Olgusu", *X. Tarih Kongresine sunulan Tebliğ* (Yayınlanmamıştır), Ankara 1986.
- FIĞLALI, Ethem Ruhî; *İmâmiye Şiâsı*, İstanbul 1984.
- GÖKBİLGİN, Özalp; *1532-1577 Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyâsî Durumu*, Ankara 1973.
- GÖKBİLGİN, Tayyib: "Süleyman I" mad., *f.A.*, XI, ss. 99-105.
- _____ ; "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferlerindeki İlk Tedbirleri ve Fütûhâtı", *Belleten*, XXI, Sayı 83, Ankara 1957, ss. 449-482.
- GROUSSET, Rene.; *Bozkır İmparatorluğu*, (Tercüme: M. Reşât Uzman) İstanbul 1980.
- HAYİT, Baymirza; *Türkistan, Rusya ile Çin Arasında*, (Tercüme: Abdülkadir Sadak), İstanbul 1975.

İNALCIK, Halil; *The Ottoman Empire; The Classical Age 1300-1600*, London 1973.

_____ ; "Osmanlı-Rus Rekâbetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü", *Belleten*, XIII, Sayı 46, Ankara 1948 ss. 349-402.

_____ ; "The Socio-Political Effect of Diffusion of Fire-arms in the Middle East", *War, Technology and Society in the Middle East*, (Edited, V.S. Parry and M.E. Yapp) London, 1975.

KAFALI, Mustafa; *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Osmanlıların Kafkas Elllerini Fethi (1451-1590)*, Ankara 1976.

KURAT, Akdes Nimet; *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara 1966.

KÜTÜKOĞLU, Bekir; *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri, 1578-1590*, İstanbul 1962.

_____ ; *Osmanlı-İran Siyâsi Münasebetleri 1590-1612*, İ.Ü. Ed. Fak., Habilitasyon tezi, (Genel Kitaplık Nr. 15), İstanbul 1965.

MARDİN, Şerif; *Din ve İdeoloji*, İstanbul 1983.

MİRCAFERİ, Hüseyin; *Safeviler Devrinde İran Kültür ve Medeniyeti*, İ.Ü. Ed. Fak., tarih doktora tezi, (Genel Kitaplık Nr. 22), İstanbul 1972.

ÖZCAN, Abdülkadir; *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Tezleri (lisans-doktora)*, İstanbul 1984.

ROOMER, Hans R; "Timurlular" mad., *İ.A.* ss. 346-347.

SARAY, Mehmet; *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, İstanbul 1984.

_____ ; "Rusya'nın Asya'da Yayılması", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 10-11, İstanbul 1981, ss. 279-302.

- SARIYAR, Ayten; *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı-Özbek Münâsebetleri*; İ.Ü. Ed. Fak., tarih mezûniyet tezi (Genel Kitaplık Nr. 202), İstanbul 1965.
- SARWAR, Ghulam; *History of Shah Ismail Safawi*, Aligarh 1975.
- SAVORY, R. M.; Barûd (Safawids), *Encyclopedia of Islam*² ss. 1059-1069.
- STANLEY, Lane Poole; *Düvel-i İslâmiyye* (Tercüme: Halil Edhem), İstanbul 1345.
- SÜMER, Faruk; *Oğuzlar*, İstanbul 1980.
- _____ ; *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1976
- TOGAN, Zeki Velidî; *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981
- _____ ; "Harizm" mad., *İ.A.* IV, ss. 240-257.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; *Osmanlı Tarihi*, III/2, IV/1, Ankara 1982; II, III/1, Ankara 1983
- _____ ; "Bâyezîd II", mad., *İ.A.*, ss. 392-398.
- Watt, Montgomery; *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Tercüme: E. Ruhi Fıglâlı), Ankara 1981.
- YANS, Kerim; *IV. Murad Devrinde Osmanlı Safevi Münâsebetleri*, İ.Ü., Ed. Fak., tarih doktora tezi, (Genel Kitaplık Nr. 49), İstanbul 1977.